

Міністерство освіти і науки України
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Факультет педагогіки, психології, соціальної роботи та мистецтв
Кафедра дошкільної освіти
Освітня програма: «Дошкільна освіта»
Спеціальність: 012 Дошкільна освіта

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня «магістр»

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ У СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ ТОЛЕРАНТНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ

Кононенко Олексій Леонідович

Науковий керівник:

Лісовець О. В., д-р ф-ї в галузі
Освіта/Педагогіка (PhD), доцент кафедри
дошкільної освіти

Рецензенти:

Кононко О.Л. - доктор психологічних наук,
професор кафедри дошкільної освіти

Гордієнко Т.В. - кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри педагогіки, початкової освіти,
психології та менеджменту

Допущено до захисту: Протокол № 7 від
27.11.2024р.

Завідувач кафедри дошкільної освіти:

Кононко О.Л., д. психол. н., професор

АНОТАЦІЯ

Кононенко О. Л. Педагогічні умови формування у старших дошкільників толерантного ставлення до дітей з особливими освітніми потребами. – Рукопис.

Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня «магістр» зі спеціальності 012 Дошкільна освіта. – Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя. – Ніжин, 2024.

У роботі представлено результати дослідження проблеми формування у старших дошкільників толерантного ставлення до дітей з особливими освітніми потребами. Проаналізовано структуру та сутність поняття «толерантне ставлення». Охарактеризовано дітей з особливими освітніми потребами у інклюзивному середовищі закладу дошкільної освіти. Визначено особливості формування толерантного ставлення у дітей старшого дошкільного віку. Представлено результати дослідження рівня сформованості у старших дошкільників толерантного ставлення до дітей з особливими освітніми потребами. Визначено педагогічні умови та систему формування у старших дошкільників толерантного ставлення до дітей з особливими освітніми потребами. Розроблено методичні рекомендації для вихователів і батьків.

Ключові слова: дошкільна освіта, старший дошкільний вік, інклюзивна освіта, дитина з особливими освітніми потребами, толерантність, толерантне ставлення.

ANNOTATION

Kononenko O. L. Pedagogical conditions for the formation of a tolerant attitude towards children with special educational needs in older preschoolers. – Manuscript.

Qualification work for the degree of "master" in the specialty 012 Preschool education. – Nizhyn Mykola Gogol State University. – Nizhyn, 2024.

The work presents the results of a study of the problem of the formation of a tolerant attitude towards children with special educational needs in older preschoolers. The structure and essence of the concept of "tolerant attitude" are analyzed. Children with special educational needs in the inclusive environment of a preschool educational institution are characterized. The features of the formation of a tolerant attitude in older preschool children are determined. The results of a study of the level of formation of a tolerant attitude towards children with special educational needs in older preschoolers are presented. Pedagogical conditions and a system for forming a tolerant attitude towards children with special educational needs in older preschoolers have been determined. Methodological recommendations for educators and parents have been developed.

Keywords: preschool education, older preschool age, inclusive education, child with special educational needs, tolerance, tolerant attitude.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ У СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ ТОЛЕРАНТНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ДІТЕЙ З ООП.....	10
1.1. Структура та сутність поняття «толерантне ставлення» відносно дітей дошкільного віку.....	10
1.2. Дитина з особливими освітніми потребами у середовищі закладу дошкільної освіти.....	18
1.3. Особливості формування у старших дошкільників толерантного ставлення до дітей з ООП	26
Висновки до розділу 1.....	31
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА З ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОГО СТАВЛЕННЯ СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ ДО ДІТЕЙ З ООП.....	33
2.1. Дослідження рівня сформованості толерантного ставлення старших дошкільників до дітей з ООП.....	33
2.2. Характеристика педагогічних умов та системи формування толерантного ставлення старших дошкільників до дітей з ООП	42
2.3. Методичні рекомендації для вихователів і батьків щодо толерантного ставлення старших дошкільників до дітей з ООП.....	49
Висновки до розділу 2.....	54
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	56
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	59
ДОДАТКИ.....	64

ВСТУП

В умовах демократизації нашого суспільства поширення набули ідеї гуманізації завдань та змісту виховання дітей дошкільного віку. Сучасна демократизація суспільних відносин пов'язана з визнанням нових орієнтирів виховання в теорії і практиці роботи закладів дошкільної освіти. Одним із таких орієнтирів і, одночасно, пріоритетом сучасної дошкільної освіти, є інклюзія, інклюзивне навчання. З огляду на це, необхідно здійснити переоцінку поглядів й усталених стереотипів щодо дітей, а особливо стосовно дітей з особливими освітніми потребами.

Виховання толерантності – важливий чинник розвитку особистості. Процес виховання толерантності є центральним компонентом виховної системи, спрямованої на розвиток толерантних якостей особистості

З метою реалізації прав кожної людини на освіту законодавством України та органами місцевого самоврядування створюються необхідні умови для отримання без дискримінації якісної освіти особам з особливими освітніми потребами, надання ранньої корекційної допомоги на основі спеціальних педагогічних підходів та найбільш придатних для цих осіб мов, методів та способів спілкування та умови, які максимально сприяють отриманню належного виховання, а також соціального розвитку цих осіб.

Останнім часом зростає кількість досліджень, у яких дошкільний етап дитинства розглядається в контексті проблеми реформування системи дошкільної освіти в умовах інклюзії (М. Малофєєв, О.Самсонова, Т. Соловйова, Н. Шматко та ін.).

У Законі України «Про освіту» визначено, що інклюзивне навчання – це система освітніх послуг, що забезпечує реалізацію права на освіту осіб з особливими освітніми потребами, а також їх соціалізацію та інтеграцію в суспільство. Таке навчання гарантовано забезпечує доступ до освіти дітей з особливими потребами в закладах освіти за рахунок застосування таких методів навчання, що враховують індивідуальні особливості всіх без винятку

дітей. Законом України «Про дошкільну освіту» також затверджено державні гарантії у здобутті дошкільної освіти зокрема, дітьми з особливими потребами. Виховання дітей у ЗДО з ООП може бути організовано спільно з іншими ровесниками, які не мають психофізичних відхилень. Однак, практика показує, що діти мають нормальний рівень розвитку, не готові прийняти дітей із ООП. У зв'язку з цим особливого значення набуває проблема формування толерантного ставлення дошкільників до однолітків із ООП.

Потреба суспільства в особистості, що шанобливо ставиться до думок, поглядів, поведінки інших людей ставить перед сучасною освітою завдання глибокого вивчення та узагальнення науково-педагогічних та методичних досліджень з проблеми формування толерантного ставлення підростаючого покоління. Проблема формування толерантності не є новою.

Вивченню її у вітчизняному науковому просторі чимало приділяють увагу такі вчені, як: А. Колупаєва, І. Мартиненко, І. Ломакова, М. Сварнік, В. Синьов, М. Шеремет.

Питанням створення інклюзивного середовища присвячені праці Л. Олтаржевської та ін. Проблема формування міжособистісних стосунків в інклюзивних групах розглядається в дослідженнях Н. Белової, Ю. Ільїної. Проблеми соціального розвитку дітей дошкільного віку, виховання у них гуманного та толерантного ставлення до людей висвітлено у працях А. Богущ, Л. Варяниці, Н. Гавриш, І. Дичківської, Н. Кирсти, О. Козлюк, О. Кононко, С. Курінної, Т. Поніманської, І. Рогальської та ін.

За кордоном проблемами толерантності займаються П. Ніколсон, який розглядав толерантність як моральний ідеал, М. Уолцер, який запропонував виділяти різні ступені прояву толерантності особистості, Дж. Роле, який досліджував толерантність як моральну чесноту в рамках своєї теорії справедливості та ін. З одного боку, багато досліджень, спрямованих на вивчення проблеми формування толерантності, пов'язані з розробкою змісту, засобів, методів та форм роботи з підростаючим поколінням. З іншого боку, аналіз проведених досліджень свідчить про те, що процес розвитку

толерантного ставлення у старших дошкільників ще отримав належне наукове обґрунтування. Аналіз літератури показує, що толерантністю займалися багато вчених, проте через психічні особливості дошкільників доцільно говорити не про толерантність, а про формування толерантного ставлення, яке розглядається як здатність індивіда без заперечень та протидії сприймати тих, хто відрізняються від нього, власними думками, способом життя, характером поведінки та будь-якими іншими особливостями. Таким чином, актуальність дослідження на соціально-педагогічному рівні визначається потребою суспільства у випускнику закладу дошкільної освіти, здатного виявляти толерантне ставлення до інших дітей. Актуальність дослідження на науково-теоретичному рівні базується на теоретичному осмисленні та методологічному обґрунтуванні можливості формування у старших дошкільників толерантного ставлення до дітей з особливими освітніми потребами. Звертаючись до актуальності дослідження на науково-методичному рівні, слід зазначити, що в даний час у практиці роботи дошкільних установ існують труднощі у питаннях організації процесу формування толерантного ставлення у старших дошкільників: відсутність діагностичних матеріалів, певних психолого-педагогічних умов вирішення цієї проблеми.

Відзначаючи значимість аналізованих понять, виникає необхідність у теоретичному вивченні та розробці шляхів формування у старших дошкільників толерантного ставлення до дітей з ООП.

Виходячи, з актуальності цієї проблеми сформульована тема дослідження: **«Педагогічні умови формування у старших дошкільників толерантного ставлення до дітей з особливими освітніми потребами».**

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати педагогічні умови формування у старших дошкільників толерантного ставлення до дітей з ООП

Об'єкт дослідження: процес формування у старших дошкільників толерантного ставлення до дітей з ООП.

Предмет дослідження: педагогічні умови формування у старших дошкільників толерантного ставлення до дітей з ООП

Відповідно до мети сформульовані такі **завдання дослідження:**

1. На основі аналізу психолого-педагогічної літератури уточнити сутність і структуру поняття «толерантне ставлення».
2. Проаналізувати психолого-педагогічні засади формування у старших дошкільників толерантного ставлення до дітей з ООП.
3. Обґрунтувати педагогічні умови та етапи формування у старших дошкільників толерантного ставлення до дітей із ООП.
4. Розробити методичні рекомендації для вихователів і батьків щодо формування у старших дошкільників толерантного ставлення до дітей із ООП.

Відповідно до поставлених завдань застосовано комплекс **методів дослідження:**

- теоретичні: аналіз, синтез, систематизація, порівняння, класифікація, узагальнення наукової літератури та нормативних джерел для з'ясування змісту базових понять дослідження, обґрунтування сутності основних понять та особливостей формування у старших дошкільників толерантного ставлення до дітей з особливими освітніми потребами;

- емпіричні: вивчення документів, спостереження, бесіди з дітьми, діагностичні методики; констатувальний експеримент);

– методи обробки результатів (якісний та кількісний аналіз результатів дослідження).

Теоретичне значення полягає в уточненні сутності поняття толерантного ставлення у дошкільників до дітей з ООП; в аналізі психолого-педагогічних засад формування у старших дошкільників толерантного ставлення до дітей з ООП; обґрунтуванні педагогічних умов формування у старших дошкільників толерантного ставлення до дітей із ООП.

Практична значимість дослідження полягає в тому, що визначені нами педагогічні умови та розроблені методичні рекомендації для вихователів

і батьків можуть бути використані в роботі закладу дошкільної освіти на етапі формування у старших дошкільників толерантного ставлення до дітей із ООП.

Апробація результатів дослідження. Основні ідеї, положення і результати дослідження висвітлювалися у доповідях на наукових конференціях: 3-х всеукраїнських, 1 регіональній та 1 університетській:

1. Всеукраїнська науково-практична Інтернет-конференція студентів, магістрів та молодих науковців *«Сучасне дошкілля: актуальні проблеми, досвід, перспективи розвитку»*, НДУ ім. Миколи Гоголя (м. Ніжин, 18 жовтня 2023 р.);

2. IV Всеукраїнській науково-практичній конференції здобувачів вищої освіти й молодих вчених *«Дошкілля в сучасному освітньому просторі: досвід, інновації, перспективи»*, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (м. Кам'янець-Подільський, 8 травня 2024 р.);

3. Конференція молодих науковців *«Молодь у науці»* (м. Ніжин, 15–24 травня 2024 р.);

4. II Регіональної науково-практичної Інтернет-конференції студентів, молодих науковців, педагогів-практиків *«Сучасне дошкілля: актуальні проблеми, педагогічні пошуки, здобутки»* (м. Ніжин, 20 червня 2024 р.);

5. Всеукраїнська науково-практична Інтернет-конференція з Міжнародною участю *«Сучасне дошкілля: актуальні проблеми, досвід, перспективи розвитку»* (м. Ніжин, 06 листопада 2024 р.).

А також у 2-х наукових публікаціях:

Кононенко О. Особливості формування у старших дошкільників толерантного ставлення до дітей з особливими освітніми потребами у закладі дошкільної освіти. *Сучасне дошкілля: актуальні проблеми, педагогічні пошуки, здобутки: збірник матеріалів II Регіональної науково-практичної Інтернет-конференції студентів, молодих науковців, педагогів-практиків / за заг. ред. проф. О. Л. Кононенко*. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2024. 130 с.

Кононенко О. Взаємодія закладу дошкільної освіти і сім'ї у процесі формування у старших дошкільників толерантного ставлення до дітей з

особливими освітніми потребами (ООП). *Сучасне дошкілля: актуальні проблеми, досвід, перспективи розвитку. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції з Міжнародною участю, М. Ніжин, 6 листопада 2024 року / За заг. ред. проф. О. Л. Кононко. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2024. 199 с.*

Структура кваліфікаційної роботи. Робота складається з вступу, двох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел, додатків.

Повний обсяг роботи становить 75 сторінок, із них 58 сторінок – основний текст.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ У СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ ТОЛЕРАНТНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ДІТЕЙ З ООП

1.1. Структура та сутність поняття «толерантне ставлення» відносно дітей дошкільного віку

Ідеї толерантності та толерантної педагогіки стають дедалі більш актуальними у сучасному світі. Багато країн активно впроваджують ці принципи в освіту та суспільно-державне життя, розглядаючи їх як дієвий інструмент взаєморозуміння, довіри між народами та збереження миру.

У педагогічній думці різних історичних епох толерантність як явище формувалася у відповідь на соціокультурні виклики, пов'язані з багатонаціональністю, релігійною різноманітністю та соціальною нерівністю.

Розвиток ідеї толерантності спирався на філософські праці видатних мислителів античності (Аристотеля, Сократа, Конфуція) та Середньовіччя (Фоми Аквінського, Августина, Тертуліана). Їхні погляди зосереджувалися на гармонії людини із собою та світом, моральному вимірі особистості й людського життя. У християнській традиції толерантність проявлялася у відмові від насилля, щирості переконань і любові до ближнього. Прикладом цього є «Повчання» Володимира Мономаха, де знайшли відображення педагогічні ідеали Київської Русі, такі як милосердя, допомога нужденним і повага до інших.

У період Відродження та Нового часу толерантність отримала концептуальне осмислення як філософська категорія. Гуманісти (Мішель Монтень, Еразм Роттердамський, Джон Локк, Вольтер, Іммануїл Кант, Йоган Фіхте) зосередили увагу на принципах свободи совісті, особистісної рівності та терпимості. Наприклад, Д. Локк у «Посланні про толерантність» і Вольтер у «Трактаті про віротерпимість» акцентували увагу на правовому закріпленні свободи переконань [8].

Відомо, що термін *tolerance* (лат. *tolerantia* — терпіння) вперше зафіксований у 1361 році (словник Ларусса), а в Оксфордському словнику англійської етимології його значення еволюціонувало від «витривалості» та «здатності переносити біль» (XV століття) до «стриманості» й «дозволу» (XVI століття) [1].

Саме епоха Реформації XVI століття стала переломним моментом у розвитку ідеї толерантності як релігійної терпимості. Так, Я.А. Коменський, видатний чеський педагог, бачив основу миру у просвіті. На його думку, однакова освіта, заснована на засвоєнні універсальної системи знань («пансофії»), могла б усунути неосвіченість і духовну обмеженість, а також запобігти війнам [8].

Представники гуманістичної педагогіки (Марія Монтессорі, Жан-Жак Руссо) закладали основи вільного виховання, підкреслюючи важливість відмови від примусу й поваги до дитини. Зокрема, Ж.-Ж. Руссо акцентував увагу на вихованні добра через судження, почуття та волю, відмовляючись від покарань і грубого втручання. Натомість він пропонував тактовне керівництво педагогів. М. Монтессорі підкреслювала значення довіри, дбайливого ставлення до психоемоційного стану дитини, уникання маніпуляцій і примусу.

Її підхід до виховання гармоніював із принципами толерантності, як і методи вальдорфської педагогіки. Р. Штайнер проголосив «принцип терпимості» як фундаментальний у вихованні дітей і моральному вдосконаленні педагогів [8].

Безцінний внесок у розробку етичних аспектів толерантності зробив німецький філософ А. Швейцер. Його концепція «Благоговіння перед життям», відома також як «етика смирення», базується на повазі до всього живого. А. Швейцер акцентував увагу на моральній відповідальності людини перед життям, яка виявляється у її діях і вчинках, та закликав до реалізації принципів морального обов'язку [15].

Таким чином, розвиток ідей толерантності є результатом тривалого історико-філософського процесу, який інтегрує принципи гуманізму, поваги до особистості й мирного співіснування.

Основу психологічного розуміння толерантності становлять ідеї гуманістичної психології М. Бубера, А. Маслоу та Г. Оллпорта. На рівні соціального індивіда толерантність проявляється як прагнення відповідати зовнішнім нормам толерантної поведінки щодо себе та інших: підлеглих, колег, батьків чи громадськості. У цьому контексті толерантність виконує роль регулятора взаємовідносин у суспільстві.

На рівні особистості толерантність виступає як глибоко усвідомлена система цінностей, мотивів і поглядів, що формуються через рефлексивне засвоєння ідей мирного співіснування. Це бажання будувати гармонійні стосунки із собою, людьми та природою, вирішувати проблеми конструктивно, через діалог і вільний вибір, без примусу.

Г. Оллпорт розглядав толерантність як одну з важливих характеристик особистості демократичного суспільства. Вона поєднує в собі самопізнання, емпатію, відповідальність, автономність та навіть почуття гумору. Науковець виокремлював два шляхи особистісного розвитку:

- 1) толерантний шлях, який характеризується доброзичливістю, свободою вибору та позитивною «Я-концепцією»;
- 2) інтолерантний шлях, пов'язаний із переконанням у власній винятковості, перекладанням відповідальності на інших, потребою у жорсткому порядку та тяжінням до сильної влади.

За Г. Оллпортом толерантна поведінка характеризується такими якостями як:

- гнучкість мислення та стійкість до фрустрації;
- сприйняття себе;
- визнання різноманіття світу, поглядів, життєвих принципів;
- здатність до емпатії;

- розвинене почуття відповідальності та внутрішньої безпеки, впевненості в собі;
- терпимість до невизначеностей;
- уміння взаємодіяти з будь-ким, розуміти будь-кого [39, с. 10–11].

Психологічний зміст толерантності – це багатокomпонентний феномен із кількома ключовими вимірами: міжособистісний вимір – толерантність у взаємодії та спілкуванні, побудована на діалогічному підході; особистісний вимір – толерантність як частина особистісної структури, що включає систему цінностей, установок і змістів [23].

Таким чином, толерантність є не лише соціально значущою характеристикою, але й важливим елементом особистісного розвитку, який забезпечує гармонійні взаємини, відповідальність і здатність до конструктивного діалогу.

Українська громадськість також завжди надавала значну увагу гуманістичним ідеям, зокрема тим, що сприяють розвитку толерантності. У контексті сучасного гуманістичного розуміння, здобутки Г. Сковороди мають особливе значення в індивідуальній етиці. Толерантність у його баченні є невід’ємним елементом цілісної особистості. Проте питання її соціального вирішення залишаються недостатньо конкретизованими. Одним із найважливіших досягнень Г. Сковороди було розкриття принципу гуманізму як розуміння вихователем внутрішнього світу дитини, віри у її благородні задатки та силу виховання. На його думку, цей принцип можливий лише за умови поваги й чуйності педагога до вихованця, а також уваги до природних здібностей кожної людини [31].

Близькі до ідей толерантності погляди висловлював і К. Ушинський. Він наголошував на унікальності національної системи виховання кожного народу, зазначаючи, що національні особливості глибоко закорінені в душі людини. Ушинський підкреслював, що виховні ідеї народу є носіями національного духу, що пронизує всі аспекти виховання.

Б. Грінченко, відомий український письменник, педагог і громадський діяч, закликав до гуманістичного підходу у навчанні. Він застерігав від надмірної опіки дітей і створення «теплих умов», підкреслюючи важливість виховання у них співпереживання й співчуття.

Ідеї патріотизму, гуманізму та толерантності знайшли відображення у творчості українських письменників-гуманістів ХХ століття, таких як В. Стус, Б. Лепкий, Л. Костенко та В. Симоненко. Їхня літературна спадщина залишається актуальною для виховання молоді.

Видатний педагог В. Сухомлинський зробив значний внесок у гуманізацію освіти. Він вважав, що виховання полягає в тривалій підготовці людини до усвідомлення того, що людська гідність і людяність є найвищими цінностями. Основою його педагогічної концепції стало виховання моральних якостей, таких як доброта, честь, чуйність, любов і повага до людини. У своїх працях Сухомлинський пропонував конкретні методи формування у молоді почуття совісті, справедливості, милосердя й терпимості.

У праці «Як виховати справжню людину» В. Сухомлинський вперше в українській педагогіці глибоко розкрив поняття людяності, терпимості, патріотизму й моральної відповідальності. Він вказував на важливість виховання толерантності через любов до батьківщини, сім'ї та повагу до інших. Його гуманістичний підхід базувався на загальнолюдських моральних цінностях, що протиставлялися авторитарній педагогіці [42, с. 165].

Таким чином, українська педагогіка, ґрунтуючись на гуманістичних традиціях, створила багатий теоретичний і практичний базис для виховання толерантності як однієї з ключових моральних якостей особистості.

У сучасній вітчизняній педагогіці подано трактування феномену толерантності як – здатності людини (або групи) співіснувати з іншими людьми (спільнотами), яким притаманні інші менталітет, спосіб життя. Деякі дослідники також уникають поняття толерантне ставлення як поблажливо-байдужого ставлення до іншого, вказуючи на схожість даного терміну з такими поняттями, як визнання, ухвалення, розуміння. Під толерантним

ставленням вони розуміють здатність бачити в іншому саме іншого, який має інші цінності, логіку мислення, інші форми поведінки, усвідомлення його права бути іншим; абсолютно позитивне ставлення до такої несхожості; здатність бачити іншого «зсередини», поглянути на навколишню дійсність одночасно з двох точок зору: своєї власної та іншого. З багатьма раніше описаними трактуваннями поняття толерантного ставлення схоже його сучасне філософське визначення.

У педагогічному словнику толерантність трактується як терпимість до чужих думок, вірувань, переконань, поведінки. [30, с. 448]. А терпимість визначається у більш вузькому значенні й розуміється як соціальний, культурний і релігійний термін, який вживається для опису колективної та індивідуальної поведінки, що полягає не в переслідуванні тих, чий напрямок думок або дій не співпадає з твоїм власним і викликає твоє несхвалення.

Аналіз наукової літератури виявив, що толерантність – багатоаспектне поняття, воно може розглядатися з одного боку як ціль і результат виховання, яке супроводжується формуванням певних моральних позицій, а з іншого – моральна якість особистості, яка виявляється у характерній поведінці, вчинках та стосунках з оточуючими.

Саме процес виховання визнається як найбільш ефективний засіб поширення толерантності. Адже виховання, як процес взаємодії зв'язаний з толерантністю, з терпінням і терпимістю, з опануванням таких способів поведінки і реагування, які не наносять шкоди вихованцеві, які враховують його потреби, інтереси, мотиви.

Один із важливих напрямів сучасної педагогіки гуманізму вбачається у вихованні толерантності як невід'ємної якості людини демократичного суспільства. Ці ідеї знаходимо в таких документах як Національна програма «Освіта» (Україна XXI століття)», Національна доктрина розвитку освіти, Закони України «Про освіту», «Про дошкільну освіту», Базовий компонент дошкільної освіти в Україні, Національна програма виховання дітей та

учнівської молоді в Україні, Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності та ін.

Дошкільна освіта в Україні є самостійною й обов'язковою складовою національної системи освіти, яка інтегрує сімейне та суспільне виховання. Першим суспільним середовищем, з яким взаємодіє дитина, виступає дошкільний навчальний заклад. Як перша важлива ланка освітнього процесу, дошкільна освіта повинна чутливо реагувати на сучасні соціокультурні виклики, забезпечувати дітей необхідною якісною інформацією, сприяти розкриттю їх природного потенціалу та формувати орієнтацію на загальнолюдські й національні цінності. Так, у Законі України «Про дошкільну освіту» зосереджується увага на важливих для нашого дослідження окремих завданнях, зокрема:

«- збереження і зміцнення фізичного, психічного і духовного здоров'я дитини;

- виховання у дітей любові до України, шанобливого ставлення до родини, поваги до народних традицій і звичаїв, державної та рідної мови, національних цінностей українського народу, цінностей інших націй і народів, свідомого ставлення до себе, оточуючих і довкілля;

- формування особистості дитини, розвиток її творчих здібностей, набуття нею соціального досвіду;

- забезпечення соціальної адаптації та готовності продовжувати освіту» [35].

Базовий компонент дошкільної освіти України [2] містить освітню лінію «Дитина в соціумі», у якій розкривається виховання толерантної поведінки. Це передбачає «формування у дітей навичок соціально визнаної поведінки, вміння орієнтуватись у світі людських взаємин, готовності співпереживати та співчувати іншим. Завдяки спілкуванню з дорослими, як носіями суспільно-історичного досвіду людства, в дитини з'являються інтерес та вміння розуміти інших, долучатися до спільної діяльності з однолітками та дорослими, об'єднувати з ними свої зусилля для досягнення спільного результату,

оцінювати власні можливості, поважати бажання та інтереси інших людей» [2].

Таким чином, толерантність у сучасному розумінні трактується як здатність особистості приймати і поважати індивідуальні відмінності інших людей, їхні права, погляди, поведінку та особливості. Толерантне ставлення стосовно дітей дошкільного віку можна визначити як особливу форму соціальної взаємодії, що ґрунтується на прийнятті дитини як особистості, незалежно від її вікових, національних, культурних, фізичних чи психологічних особливостей. Толерантність у взаємодії з дітьми дошкільного віку передбачає:

- прийняття кожної дитини такою, якою вона є;
- відсутність упереджень, дискримінації та порівнянь;
- підтримку індивідуальних темпів розвитку та способів пізнання світу;
- створення атмосфери взаємоповаги, довіри та підтримки.

Як зазначає Н. Скрипник «виховання толерантних взаємостосунків це процес становлення особистості з толерантними проявами у взаємостосунках із оточуючими під впливом цілеспрямованих виховних засобів через діалог, взаємоповагу та співробітництво. Ці взаємостосунки характеризуються виявленням свідомої соціальної активності, контактності, терпимості, поступливості, емоційної стабільності, емпатії та умінням прийти на допомогу» [39, с. 12].

Отже, толерантне ставлення стосовно дітей дошкільного віку є основою для їх гармонійного розвитку, соціалізації та формування позитивної самооцінки. Воно вимагає комплексного підходу, що включає знання, емоційний комфорт та відповідну поведінку дорослих.

1.2. Дитина з особливими освітніми потребами у середовищі закладу дошкільної освіти

Одним із ключових пріоритетів сучасної освіти в Україні є розвиток інклюзивного навчання. Найбільшу увагу інклюзивним технологіям зосереджено в шкільній освіті, оскільки саме у шкільному віці діти проходять інтенсивний процес соціалізації. Проте для досягнення мети інклюзії — гармонійного включення дітей з особливими освітніми потребами (далі — ООП) у суспільство — важливо розвивати дошкільну інклюзію. Це дозволяє дітям з ООП почати взаємодію з навколишнім світом ще на ранніх етапах життя. Адже саме у дошкільному віці формуються основи майбутньої навчальної діяльності, активно розвиваються пізнавальні здібності, а також опановуються базові культурні навички та вміння.

Насамперед, розглянемо хто ж такі діти з ООП. За загальним підходом дитина з особливими освітніми потребами (ООП) — це дитина, яка через певні фізичні, психічні, інтелектуальні або сенсорні особливості потребує додаткової підтримки в освітньому процесі. Такі потреби можуть бути постійними або тимчасовими, залежно від характеру порушень і умов, у яких перебуває дитина.

Це відображено нормативно у Законі України «Про освіту» (2017 р.), де вказано, що «особа з особливими освітніми потребами — особа, яка потребує додаткової постійної чи тимчасової підтримки в освітньому процесі з метою забезпечення її права на освіту» [37].

Важливо наголосити, що особливі освітні потреби дитини — це такі особливості дитини, які мають враховуватися під час організації її освіти та адаптації освітнього середовища та освітньої програми. І в сучасному розумінні поняття «дитина з особливими освітніми потребами» передбачає включення до цієї групи не лише дітей з «особливим» здоров'ям. Як вказують Н. Компанець, І. Луценко це «усі діти, які потребують посиленої психолого-педагогічної та соціальної допомоги: психофізіологічні особливості розвитку,

обдарованість, приналежність до певних етнічних і територіальних груп (наприклад, діти вимушених переселенців, ромів), лінгвістичних, культурних, релігійних меншин і т. д.» [19, с. 5].

Але зрозуміло, що більшість дітей цієї категорії становлять діти з інвалідністю чи з порушеннями в розвитку різного характеру. Назвемо основні з них:

з порушеннями фізичного розвитку (наприклад, дцп, порушення опорно-рухового апарату);

з порушеннями сенсорних функцій (слабозорі, незрячі, слабочуючі, глухі);

з порушеннями інтелектуального розвитку (затримка психічного розвитку, розлади спектра аутизму, розумова відсталість);

з порушеннями мовлення (важкі порушення мовлення, афазія);

з порушеннями емоційно-вольової сфери та поведінки (розлади уваги, гіперактивність, емоційна нестабільність);

з комплексними порушеннями (наприклад, поєднання інтелектуальних, фізичних або сенсорних порушень).

Зрозуміло що організація навчання для таких дітей потребує використання індивідуального підходу, який враховує особливості розвитку; адаптації навчальних матеріалів та методик до потреб дитини; забезпечення ресурсної підтримки (асистент вчителя, спеціальні засоби навчання); створення сприятливого та толерантного середовища для комфортного навчання.

Сучасна освітня політика спрямована на інтеграцію дітей з особливими освітніми потребами в закладах освіти, на створення інклюзивного освітнього середовища, що сприятиме не лише їхньому гармонійному розвитку, а й формуванню у суспільства цінностей толерантності, взаємоповаги та гуманізму. Так, у Законі України «Про дошкільну освіту» затверджено державні гарантії у здобутті дошкільної освіти, зокрема, дітьми з особливими потребами: «громадяни України незалежно від ..., особливих освітніх потреб,

складних життєвих умов, місця проживання, мовних або інших ознак мають рівні права на здобуття дошкільної освіти у закладах дошкільної освіти незалежно від підпорядкування, типів і форми власності, а також у сім'ї» (Ст.9, п.1); «для задоволення освітніх, соціальних потреб, організації корекційно-розвиткової роботи у складі закладів дошкільної освіти на підставі письмового звернення батьків або законних представників особи з особливими освітніми потребами в обов'язковому порядку утворюються інклюзивні та/або спеціальні групи для виховання і навчання дітей з особливими освітніми потребами» (Ст.12, п.3) [35].

Метою інклюзивного навчання в закладах дошкільної освіти є забезпечення готовності дитини до вступу в заклад загальної середньої освіти (початкову школу) з максимально скоригованими первинними й вторинними порушеннями, достатнім рівнем загального розвитку, психологічною підготовленістю до навчання, мотивацією до пізнання, а також сформованими навичками соціальної комунікації з однолітками та дорослими.

Для досягнення цієї мети визначають такі ключові завдання інклюзивної дошкільної освіти:

- сприяння розкриттю можливостей дітей із фізичними чи інтелектуальними порушеннями у спільній діяльності з однолітками, що не мають таких порушень;
- забезпечення системної підтримки дітей з особливими освітніми потребами (ООП) під час їхнього перебування в ЗДО;
- впровадження методик, спрямованих на послаблення чи подолання фізичних і психічних порушень, які ускладнюють навчання та розвиток дитини;
- організація умов, які відповідають індивідуальним освітнім потребам дітей з ООП
- розвиток когнітивних, мовленнєвих, моторних і соціальних функцій, які зменшують залежність дитини від сторонньої допомоги та підвищують її соціальну адаптацію;

- формування позитивного ставлення до дітей з особливими освітніми потребами в колективі однолітків та серед дорослих;
- надання консультаційної допомоги батькам, спрямованої на оптимізацію сімейного виховання та взаємодії з дитиною з ООП.

Завдяки реалізації цих завдань інклюзивна освіта в дошкільному середовищі сприяє гармонійному розвитку дитини, формує основу для успішного навчання у школі та допомагає інтегруватися в суспільство.

У процесі інклюзивного навчання дитини з ООП виділяють такі етапи як:

1) превентивний (попереджувальний, підготовчий), який передбачає раннє виявлення порушень розвитку дитини і раннє втручання, ранню корекцію – як попередження виникнення вторинних порушень; корекційну роботу фахівців інклюзивно-ресурсного центру (ІРЦ) як підготовку до інклюзії;

2) інклюзія безпосередньо у закладі дошкільної освіти [19, с. 9].

Зарахування дітей з ООП до інклюзивних груп згідно норм здійснюється директором ЗДО на підставі заяви батьків (осіб, які їх замінюють), висновку ІРЦ про комплексну психолого-педагогічну оцінку розвитку дитини та супровідних документів.

Комплектування груп здійснюється за віковими (одновіковими, різновіковими), сімейними (родинними) ознаками, з урахуванням особливих освітніх потреб дітей. Для забезпечення ефективності освітнього процесу в інклюзивних групах кількість дітей з ООП має становити не більше 3 осіб [36].

Залежно від індивідуальних потреб дитини, рівня її включення в освітній процес і створених умов, у закладах дошкільної освіти науковці виділяють три основні види інклюзії:

1. Епізодична інклюзія. Включення дитини у спільну діяльність із колективом однолітків відбувається лише періодично, наприклад, під час святкових заходів, короткочасних ігор чи прогулянок. Цей вид інклюзії

підходить для дітей, які потребують значної підтримки або мають обмежену готовність до тривалої соціальної взаємодії.

2. Часткова інклюзія. Передбачає участь дитини у навчально-виховному процесі протягом частини дня чи тижня. Наприклад, дитина може бути залучена до спільних занять з однолітками (музика, фізична культура, зображувальна діяльність), але частину часу присвячувати індивідуальній роботі для опанування освітніх програм або корекційно-розвиткових завдань.

3. Повна інклюзія. Означає, що дитина з ООП перебуває у віковій групі протягом повного дня (самостійно або з супроводом) і бере участь у всіх заняттях та заходах разом із дітьми, які мають нормотиповий розвиток. При цьому завдання та вправи адаптуються відповідно до можливостей дитини, а для підтримки її розвитку можуть використовуватися додаткові ігри або вправи [24, с. 132].

Ці види інклюзії дозволяють забезпечити поступову інтеграцію дитини в освітній процес із урахуванням її індивідуальних особливостей, створюючи умови для комфортного та ефективного навчання.

Ефективність інклюзивного навчання в закладах дошкільної освіти значною мірою залежить від злагодженої та координованої роботи команди фахівців, які супроводжують дітей з особливими освітніми потребами. Важливими чинниками є компетентність спеціалістів, взаємодія між ними та відповідність освітнього середовища цілям інклюзії.

Директор або вихователь-методист здійснює оцінку кваліфікації працівників, аналізує комплектацію предметно-розвивального середовища, освітніх програм та технологій, що використовуються у закладі, на предмет відповідності умовам інклюзивного навчання. Спільно з педагогічним колективом обговорюються основні цілі, принципи та цінності інклюзії, а також розробляються перспективні й поточні плани роботи закладу. Формується команда психолого-педагогічного супроводу дітей з особливими освітніми потребами, призначається відповідальна особа за координацію

розроблення індивідуальної програми розвитку, яка є ключовим документом для підтримки навчання та розвитку дитини.

З метою забезпечення ефективності залучаються спеціалісти для надання психолого-педагогічних і корекційно-розвиткових послуг. Важливим аспектом є узгодженість дій усіх фахівців, які працюють із дитиною, що дозволяє створити цілісний підхід до її розвитку. Для цього проводяться регулярні зустрічі команди супроводу, під час яких обговорюється прогрес дитини, оновлюється індивідуальна програма розвитку та вносяться необхідні корективи [28].

Серед основних завдань команди супроводу є проведення психолого-педагогічної діагностики на етапах створення, реалізації та моніторингу індивідуальної програми розвитку (ІПР) для дитини з ООП. Команда визначає психолого-педагогічні та корекційно-розвиткові послуги, які можуть надаватися в межах закладу освіти на основі висновку ІРЦ, і забезпечує їх реалізацію. Окрім цього, важливим завданням є надання методичної та психологічної підтримки педагогам у процесі організації інклюзивного навчання, створення умов для адаптації дитини до інклюзивного середовища, моніторинг її успіхів і складання ІПР.

ІПР розробляється командою супроводу за участі батьків або законних представників дитини на основі рекомендацій ІРЦ. Програма затверджується директором закладу освіти й розрахована на три місяці, проте щомісяця підлягає перегляду для внесення коригувань і доповнень. Для дітей із порушеннями інтелектуального розвитку створюється індивідуальний освітній план, який також має тримісячний термін дії з подальшим продовженням протягом навчального року.

Розробка ІПР є командним процесом, що передбачає мультидисциплінарне вивчення можливостей дитини, визначення її індивідуальних потреб, необхідних адаптацій та модифікацій освітніх програм. Важливо забезпечити відповідність вимог програми та методів занять актуальним і потенційним можливостям дитини. Оцінка динаміки

розвитку базується на аналізі досягнень дитини, включаючи результати спостережень педагогів, творчі роботи, малюнки тощо.

Запорукою успіху є чітко визначені цілі та правильно організована робота команди супроводу. Якісно розроблена ІПР не лише сприяє ефективному навчальному процесу, а й допомагає педагогу уникнути одноманітності та можливих упущень, оптимально організувати робочий час і забезпечити успішну соціалізацію дитини з ООП.

Особливістю навчально-виховного процесу в інклюзивній групі є акцент на індивідуалізації та диференціації. Освітній процес організовується відповідно до Базового компонента дошкільної освіти та програм, затверджених МОН України, з урахуванням специфічних потреб і можливостей дітей з ООП, включно з дітьми з інвалідністю. Важливо, щоб структура освітнього процесу залишалася гнучкою, реагуючи на зміни в розвитку дітей, особливості групи чи умови докільця.

Зміст інклюзивного навчання реалізується через різні форми діяльності, які сприяють всебічному розвитку дитини та її соціалізації в середовищі однолітків. Охарактеризуємо основні з них.

Індивідуальні заняття зі спеціалістами. Ці заняття проводяться психологами, логопедами, дефектологами, вчителями-реабілітологами відповідно до ІПР. Їх мета – розвиток функціональних можливостей дитини, враховуючи її зону найближчого розвитку. Команда супроводу здійснює діагностику, визначає завдання та координацію між спеціалістами. Батьки отримують рекомендації щодо закріплення набутих навичок у побутовій і ігровій діяльності.

Вільні та цільові ігри. Вони організовуються в спеціально обладнаних приміщеннях чи на прогулянках, спрямовані на взаємодію дітей і відпрацювання соціальних навичок.

Спільна активність у мікрогрупах. Педагоги організовують ігрову, проектну, дослідницьку чи художньо-творчу діяльність, що дозволяє дітям

взаємодіяти, узгоджувати дії, вирішувати конфлікти та враховувати відмінності в інтересах і можливостях.

Фронтальні заняття. Для інклюзивних груп найкраще підходить форма "кола", коли в довірливій атмосфері діти й дорослі разом граються, обговорюють теми чи виконують завдання.

Дитячо-батьківські групи. Це комплексні заняття для дітей і батьків, які включають творчі активності, ігри, музичні вправи, фізичні заняття. Ведуть такі заняття спеціалісти: психологи, музичні керівники, інструктори з фізичної культури. Батьки мають змогу спостерігати за своєю дитиною, брати участь у діяльності, отримувати інформаційну та емоційну підтримку.

Свята, екскурсії, конкурси. Такі заходи створюють позитивний емоційний фон, об'єднують дітей та дорослих. Вони можуть бути підготовлені педагогами або організовані за участю дітей.

Організація середовища. Середовище інклюзивної групи створюється педагогами, спеціалістами й батьками, враховуючи потреби, інтереси й зону найближчого розвитку дитини. Спостереження за дитиною дозволяє виявити труднощі в її адаптації, на які дорослі можуть вчасно реагувати, пропонуючи відповідні способи подолання проблем.

Присутність дітей з ООП в інклюзивній групі сприяє їхній соціалізації, а для дітей з нормотиповим розвитком – формує толерантність, вміння взаємодіяти й підтримувати один одного.

Отже, освіта дітей з ООП має забезпечувати їхнє включення у загальну діяльність разом з іншими дітьми з наймолодшого віку, зокрема у закладах дошкільної освіти. Це вимагає створення спеціальних умов, які сприятимуть інтеграції та розвитку дитини. Для організації інклюзивного навчання у ЗДО передбачається наявність кваліфікованих кадрів. Педагогічний колектив повинен включати фахівців із сучасними методиками і технологіями навчання: дефектологів, психологів, вчителів-реабілітологів, соціальних працівників тощо. Вони мають бути підготовлені до роботи з дітьми, які потребують корекції розвитку, та володіти інклюзивною компетентністю.

Законодавство гарантує дитині з ООП право вибору освітнього закладу, тому важливо, щоб кожен педагог був підготовлений до роботи в умовах інклюзії. Це забезпечується через надання психолого-педагогічної підтримки, підвищення кваліфікації та вдосконалення професійних навичок.

Застосування сучасних підходів до організації інклюзивного навчання, обґрунтованих методик і технологій сприяє створенню передумов для успішної адаптації дитини з ООП у колективі, а також досягненню позитивних навчально-корекційних результатів.

1.3. Особливості формування у старших дошкільників толерантного ставлення до дітей з ООП

Формування у старших дошкільників толерантного ставлення до дітей з особливими освітніми потребами є важливою складовою інклюзивного навчання та соціалізації в дошкільному віці. Враховуючи, що саме в цей період закладаються основи соціальних навичок, вміння співпрацювати та взаємодіяти, толерантність до дітей з ООП може стати важливим елементом майбутнього позитивного суспільного середовища.

У науковому доробку низки вчених (Ш. Амонашвілі, А. Асмолов, І. Бех, А. Богущ, О. Коберник, Т. Кравченко, В. Кремень, В. Кузь, В. Маралов, А. Маслоу, Н. Побірченко, О. Пометун, І. Рогальська, В. Сітаров, О. Сухомлинська та ін.) акцентується увага на необхідності якомога раніше знайомити дітей з гуманістичними поняттями, моральними уявленнями, навчати доброті, виховувати в них відповідні особистісні властивості. І найбільш сензитивним періодом розвитку у цьому плані є дошкільний вік. У цей період у дитини відбувається перехід від егоцентризму до центрації, що є основою для розуміння різних точок зору, встановлення взаємодії між собою та іншими людьми, а також для формування системи спільних і взаємних відносин. Дошкільна освіта та виховання є першим етапом морального розвитку дитини. Саме в цьому віці у дітей формуються основні моральні

цінності та норми поведінки, уявлення про важливість людської гідності, усвідомлення цінності як своєї особистості, так і оточуючих. Вони вчаться поважати інших, розвивають почуття солідарності, бажання співпрацювати, а також навчаються вирішувати конфлікти мирним шляхом. Дошкільник має гнучку нервову систему і активно пізнає навколишній світ, засвоюючи нові знання, вивчаючи способи пізнання та соціальні ролі. Тому саме дошкільне виховання відіграє ключову роль у формуванні толерантного ставлення.

Як ми зазначали, толерантність є однією з основних категорій у системі загальнолюдських цінностей, що сприяє гуманізації ставлення людини до навколишнього світу, свідомому визнанню прав та свобод інших, а також готовності до діалогу і співпраці в різних ситуаціях взаємодії. Одним з головних завдань виховання є засвоєння дитиною цих загальнолюдських цінностей, серед яких важливими є співчуття, прийняття іншої людини такою, якою вона є, піклування про людей з обмеженими можливостями здоров'я, що в даному контексті визначається як «толерантне ставлення». Починати цю роботу слід з раннього дитинства, оскільки формування толерантного та терпимого ставлення до однолітків з проблемами здоров'я є одним з основних завдань морального виховання.

Необхідність такої роботи обумовлена віковими та індивідуальними особливостями старших дошкільників. З одного боку, вони характеризуються активністю, допитливістю та ініціативністю, але з іншого — у них ще недостатньо розвинена довільність поведінки, притаманна емоційність, імпульсивність та егоцентричність. Крім того, у старшому дошкільному віці починають виражатися негативні прояви нетерпимості: агресивність, конфліктність, глузування, загрози, вигнання, відчуження та прагнення до ствердження через приниження інших [25; 29]. Це може призводити до небажаних вчинків щодо однолітків, особливо з ООП. Таким чином, формування толерантного ставлення у дошкільників до своїх ровесників ускладнюється через вікові особливості та обмежений досвід дітей.

Варто підкреслити, що процес формування толерантного ставлення у старших дошкільників до дітей з ООП має бути комплексним і передбачати створення необхідних педагогічних умов. Спільне навчання дітей з обмеженими можливостями здоров'я та тих, хто не має таких обмежень, сприяє підвищенню рівня їх соціокультурної адаптації. Це дозволяє формувати позитивне ставлення до однолітків, виробляти навички адекватної соціальної поведінки, а також повніше реалізовувати потенціал розвитку та навчання. Для дітей, які нормально розвиваються, інтеграція сприяє гуманістичному вихованню, розвитку терпимості до фізичних та психічних недоліків однолітків, почуття взаємодопомоги та прагненню до співробітництва. Тому питання формування толерантного ставлення до дітей з ООП як однієї з категорій моральності є надзвичайно важливим і має бути вирішене до того, як дитина з ООП вступить до загальноосвітнього закладу.

З психолого-педагогічної точки зору спільне навчання з однолітками, які нормально розвиваються, дозволяє вирішити кілька ключових завдань:

1. Дитина з обмеженими можливостями здоров'я освоює певні норми поведінки, що з часом, за умови подальшої реабілітації, дозволить їй стати рівноправним членом суспільства. Однолітки ж вчаться адекватно реагувати на проблеми особливих дітей.

2. У процесі спілкування з іншими дітьми у дитини з ООП розвиваються увага, пам'ять, уява, мислення та мовлення.

3. В інтегрованих групах формується зворотний зв'язок, коли дитина отримує інформацію про те, як її оцінюють інші. Це важливо для розвитку адекватної самооцінки, що впливає на процес соціалізації.

4. У змішаних групах дитина отримує підтримку від оточення, яка необхідна для розвитку самосвідомості та стимулювання її успіхів у всій діяльності.

5. В таких групах дитина засвоює соціальні ролі та відповідні форми поведінки, що допомагає їй узгоджувати свої дії, брати на себе різні обов'язки та виконувати їх [18].

А. Гончаренко наголошує, що старші дошкільники здатні виділяти серед своїх ровесників тих, до кого відчувають неприязнь. Це можуть бути діти, які проявляють конфліктність, забіякуватість, агресивність, скупість, що викликає негативні емоції у взаємодії [9, с. 63]. Дійсно, вік старших дошкільників характеризується тим, що дитина може проявляти ворожість і егоїзм у стосунках з іншими людьми. Проте водночас вона може виявляти безкорисну щедрість, великодушність, доброту і здатність підтримувати стосунки з будь-ким, навіть у непередбачуваних ситуаціях. Такі особливості є важливими для формування толерантності, оскільки вони сприяють розвитку здатності швидко пробачати чи забувати образи та відновлювати контакт з тими, хто викликав негативні почуття [9].

Таким чином, згідно з вищезазначеним ми бачимо, що необхідно створити цілу систему соціальних і педагогічних умов, які будуть сприяти формуванню толерантних переконань, поглядів і навичок толерантної поведінки в мікросередовищі – в сім'ї, освітніх установах і в суспільстві в цілому, за активної участі батьків, педагогів, працівників соціальної сфери.

А. Гончаренко у своєму дослідженні визначила педагогічні умови, що сприяють становленню гуманних взаємин у старшому дошкільному віці. Зокрема, це: створення сприятливого психологічного клімату в сім'ї та дошкільному навчальному закладі, підтримання позитивних взаємин між партнерами різного віку та статі, організація навчально-виховного процесу з урахуванням унікальності кожної дитини, розвиток потреби дітей у контактах морально-ціннісного спрямування, а також переведення норм і правил гуманної поведінки з уявного в реальний план через їх осмислення та корекцію на основі передбачення ймовірних результатів [9, с. 46].

Н. Скрипник погоджується з вказаними умовами і додає, що для формування толерантності, як однієї з гуманних якостей особистості, необхідні специфічні педагогічні умови. До таких умов відносяться: цілеспрямована і конструктивна взаємодія педагогів та сім'ї з створення толерантного виховного середовища, що базується на взаємній довірі, повазі,

доброзичливому спілкуванні, а також демократичних принципах організації дитячого колективу. Важливим є також забезпечення почуття впевненості і захищеності кожної дитини, формування комплексу знань, умінь і навичок толерантних взаємостосунків, прояв доброзичливого ставлення до себе та оточуючих, здатності до емоційної чутливості та сприйняття індивідуальності кожної людини. Крім того, необхідно використовувати спеціально підібрані педагогічні форми та методи для ефективної реалізації цих цілей [40, с. 79].

Узагальнюючи позиції різних науковців виділимо основні аспекти формування толерантності у старших дошкільників.

1. Інформування та усвідомлення відмінностей. Дошкільникам важливо пояснити, що всі діти мають свої особливості, і це не є причиною для дискримінації. За допомогою ігор, розповідей, мультимедійних матеріалів, педагоги можуть демонструвати позитивні приклади взаємодії між дітьми з різними потребами, що допомагає вихованцям розуміти й приймати відмінності.

2. Активна участь у спільних іграх і заняттях. Створення ситуацій, де всі діти можуть взаємодіяти, спільно грати, вирішувати завдання, зміцнює відносини та допомагає розвивати навички співпраці. Важливо, щоб діти з ООП брали активну участь у цих процесах, а їхні однолітки бачили приклади допомоги, взаємопідтримки та взаєморозуміння.

3. Розвиток емоційного інтелекту та співчуття. Уроки емоційної грамотності можуть сприяти розвитку емпатії та співчуття серед дітей. Це дозволяє старшим дошкільникам краще розуміти почуття інших, допомагати тим, хто має труднощі, і бачити в кожній дитині особистість із правом на рівне ставлення.

4. Моделювання соціальних ситуацій. Педагоги можуть організовувати рольові ігри, де діти взаємодіють з "особливими" персонажами або відтворюють ситуації підтримки та допомоги. Це дозволяє не лише усвідомити, але й практично засвоїти правильні форми поведінки.

5. Позитивне ставлення дорослих. Вихователі, батьки та інші дорослі повинні подавати власний приклад толерантного ставлення. Якщо діти бачать, що дорослі демонструють повагу до різних типів поведінки та розвитку, вони будуть орієнтуватися на ці приклади.

6. Акцент на рівність та справедливість. Важливо, щоб у колективі не було відчуття «кращих» або «гірших» дітей. Через спільні проекти, ігри та навчальні заходи дошкільники повинні розуміти, що кожна дитина заслуговує на підтримку, розуміння та допомогу.

7. Обговорення стереотипів. Під час організованих обговорень або в контексті казок та історій варто руйнувати стереотипи про «особливих» дітей, підкреслюючи їхні сильні сторони, таланти та унікальність.

Таким чином, формування толерантного ставлення до дітей з ООП у старшому дошкільному віці потребує системної роботи з дітьми, педагогами та батьками. Це дозволяє не лише створити гармонійне середовище для розвитку всіх дітей, а й сприяє їхній соціалізації та розвитку позитивних міжособистісних стосунків.

Висновки до розділу 1

Теоретичний аналіз проблеми формування у старших дошкільників толерантного ставлення до дітей з ООП дозволяє зробити наступні висновки. У сучасному житті поняття толерантного ставлення є багатозначним і змінним, оскільки різні народи по-різному сприймали його залежно від свого історичного досвіду. Це означає, що термін «толерантне ставлення» має широкий спектр інтерпретацій і відображає різні типи взаємин і настроїв. У науковій літературі толерантне ставлення часто визначають як повагу і визнання рівності, відмову від домінування і насильства.

Досвід науковців свідчить, що діти з нормальним рівнем розвитку часто не готові прийняти дітей з ООП. Потреба суспільства в особистостях, які виявляють шанобливе ставлення до думок, поглядів і поведінки інших людей, ставить перед сучасною освітою завдання глибокого вивчення та узагальнення

науково-педагогічних і методичних досліджень, спрямованих на формування толерантного ставлення у підростаючого покоління.

Численні дослідження відомих вітчизняних і зарубіжних педагогів та психологів підтверджують, що виховання основ толерантного ставлення необхідно починати зі старшого дошкільного віку. Це обумовлено тим, що саме цей період є сприятливим для формування і розвитку моральних якостей, які є основою толерантного ставлення. Одним із головних завдань виховання є засвоєння дитиною загальнолюдських цінностей, таких як співчуття, прийняття іншої людини такою, якою вона є, піклування про людей з обмеженими можливостями здоров'я — те, що нині визначається як «толерантне ставлення».

РОЗДІЛ 2.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА З ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОГО СТАВЛЕННЯ СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ ДО ДІТЕЙ З ООП

2.1. Дослідження рівня сформованості толерантного ставлення старших дошкільників до дітей з ООП

Одним з важливих аспектів розвитку дошкільників є формування толерантного ставлення до однолітків, що мають особливі освітні потреби. У першому розділі ми з'ясували, що дошкільний вік є критичним періодом для соціалізації дитини, оскільки саме в цей час закладаються основи моральних норм, цінностей і взаємин з оточуючими людьми. Формування толерантності, здатності до прийняття інших у своїй різноманітності є важливим завданням виховання у сучасному суспільстві, де інтеграція дітей з особливими потребами в соціум стає необхідною умовою для їх успішної адаптації та розвитку.

У дослідженні рівня сформованості толерантного ставлення старших дошкільників до дітей з ООП важливо враховувати вікові та індивідуальні особливості розвитку дітей, їх соціально-психологічні характеристики. Старші дошкільники вже мають певні уявлення про навколишній світ, про відмінності між людьми, а також здатні оцінювати поведінку інших дітей. Проте, на цьому етапі розвитку ще не сформовані чіткі уявлення про соціальні ролі, моральні норми та толерантність, тому ставлення до дітей з ООП може бути залежним від виховання, особистісного досвіду та наявності прикладів толерантної поведінки.

З метою дослідження рівня сформованості толерантного ставлення старших дошкільників до дітей з ООП нами було проведено експериментальну роботу, яка включала констатувальний етап педагогічного експерименту.

Експеримент було організовано на базі закладів дошкільної освіти № 12 «Ромашка» та № 17 «Перлинка» комбінованого типу Ніжинської міської ради Чернігівської області. У цих ЗДО функціонують інклюзивні групи, що дозволило провести констатувальний експеримент за темою дослідження. В експерименті взяли участь 20 дітей старшого дошкільного віку.

Мета констатувального експерименту: виявити рівень сформованості толерантного ставлення старших дошкільників до дітей з ООП.

Завдання констатувального експерименту:

1. Підібрати діагностичні методики виявлення рівня толерантного ставлення старших дошкільників до дітей з ООП.
2. Виявити початковий рівень сформованості толерантного ставлення у старших дошкільнят до однолітків з ООП.
3. Проаналізувати отримані результати.

Для виявлення рівня сформованості толерантного ставлення старших дошкільнят до однолітків з ООП нами були визначені наступні критерії:

когнітивний – соціальні знання: знання людей, правила поведінки, розуміння інших людей;

поведінковий – здатність слухати співрозмовника, готовність працювати спільно, здатність до колективної взаємодії; вміння пояснювати та переконувати інших, здатність уживатися з людьми;

емоційно-оцінний – емоційна виразність та чутливість; співпереживання – здатність входити у становище інших, ставити себе місце іншого. До кожного критерію були визначені показники та підібрані відповідні діагностичні методики (табл.2.1):

**Критерії, показники та методики діагностики рівня сформованості
толерантного ставлення старших дошкільників до дітей з ООП**

Критерії	Показники	Назва методики
Когнітивний	<ul style="list-style-type: none"> - уявлення про можливості та обмеження (у русі, харчуванні, в взаємодії з довірцями тощо) дітей із ООП; - уявлення про способи взаємодії з дітьми з ООП в різних видах діяльності; - уявлення про правила поведінки в суспільстві дітей з ООП (як треба вести себе у присутності дітей з ООП); - уявлення про способи прояву співчуття, співпереживання, підтримки, про способи надання допомоги дітям з ООП. 	<p>Бесіда з дітьми (спрямована на виявлення уявлень про дітей з інвалідністю та позитивне ставлення до них)</p> <p>Методика «Вивчення толерантності дітей старшого дошкільного віку у ставленні до однолітків з ООП»</p>
Емоційно-оціночний	<ul style="list-style-type: none"> - наявність інтересу до однолітку з ООП; - емоційне залучення до діяльності дитини з ООП; - наявність бажання взаємодіяти з дітьми з ООП в різних видах діяльності; - позитивне ставлення до прояву різних потреб дітей, обумовлених ООП; - бажання виявляти турботу про дітей з ООП, співпереживати, сприяти, підтримувати їх; - бажання ділитися з дітьми з ООП іграшками. 	<p>Діагностичне завдання «Незакінчені історії»</p>
Поведінковий	<ul style="list-style-type: none"> - вміння встановлювати доброзичливі відносини та співпраця з дітьми з ООП в різних видах діяльності, виявляти прагнення до спілкування і взаємодії з дітьми з ООП; 	<p>Спостереження за дітьми у ході режимних моментів і</p>

	<ul style="list-style-type: none"> - вміння співпереживати дітям з ООП, виявляти повагу і толерантність до фізичних та психічних недоліків своїх товаришів із ООП; – вміння за необхідності надавати посильну допомогу та підтримку дітям з ООП, дбати про дітей з ООП; – вміння щиро радіти успіхам дітей, що мають обмежені можливості здоров'я; – вміння свідомо регулювати свою поведінку в процесі реальної взаємодії з дітьми із ООП. 	<p>освітньої діяльності.</p> <p>Метод проблемних ситуацій</p>
--	---	---

З метою з'ясування рівня сформованості когнітивного компонента толерантного ставлення у дітей старшого дошкільного віку до однолітків із ООП було використано бесіду з дітьми (Додаток А). та діагностичну методику «Вивчення толерантності дітей старшого дошкільного віку у ставленні до однолітків з ООП» (Додаток Б).

Опишемо детальніше цю методику. Для дослідження дітям пропонувалися картки із зображенням дітей з ОВЗ: «Дитина в окулярах», «Дитина зі слуховим апаратом», «Дитина на милицях», «Дитина на інвалідному візку», а також картки для розпізнавання емоцій: «Діти в інвалідних візках (сумний та веселий)», «Діти з подарунками в руках, які виражають негативні емоції (злість та образа)».

Далі дітям для обговорення пропонувалося 12 різних ситуацій.

Результати фіксувалися бальною оцінкою з кожного питання. Загальна сума балів за тестування: 48.

Аналіз результатів, отриманих під час проведення цієї діагностичної методики дозволив констатувати такі дані. Із 20 (100 %) дітей, всього 4 (20 %) мають досить повне уявлення про дітей з ООП. Вони добре поінформовані про правила поведінки у суспільстві таких дітей, які намагаються зрозуміти їх емоції та бажання; виявляють інтерес до взаємодії з ними, хочуть надати їм допомогу та готові до вибудовування взаємин.

Більшість дітей – 14 (70 %) дітей групи показали середній рівень сформованості толерантного ставлення до дітей з ООП. Ці діти мають фрагментарні ставлення до дітей з ОВЗ. Вони мало поінформовані про правила поведінки з такими дітьми, лише частково розуміє їх емоції та бажання. Крім того, у них не з'являється бажання допомагати таким дітям, готовність до вибудовування взаємин із такими дітьми нестабільна.

Серед дітей, яким пропонувалися діагностичні завдання, були і ті, які показали низький рівень: 2 (10 %) дитини. У дітей цієї категорії не сформовано уявлення про дітей з ООП. Дошкільнята не змогли відповісти на питання про дітей з ООП, зображених на картках. Вони не поінформовані про правила поведінки у суспільстві таких дітей. Відсутній інтерес та бажання вступати з ними в контакт.

Дані дослідження сформованості когнітивного компонента толерантного ставлення у дітей старшого дошкільного віку до однолітків з ООП можна подати на рис.2.1.

Рис.2.1 Сформованість когнітивного компонента толерантного ставлення у дітей старшого дошкільного віку до однолітків із ООП

Для визначення рівня емоційно-оціночного критерія було використано діагностичне завдання «Незакінчені історії» (Додаток В).

Мета: виявити наявність у старших дошкільнят бажання виявляти турботу по відношенню до дітей з ООП, співпереживати, сприяти, підтримувати дітей із ООП.

У цьому діагностичному завданні дитині пропонувалося вирішити декілька незакінчених ситуацій. Картки викладалися по черзі до кожної ситуації. Під час проведення обстеження зверталася увага наступні моменти:

1. Як здорова дитина ставиться до однолітків з ООП (байдуже, рівно, негативно), чи віддає комусь перевагу і чому.

2. Чи надає йому допомогу і чому (з власного бажання, на прохання однолітка з ООП, на пропозицію дорослого); як він це робить (охоче, неохоче, формально; починає допомагати з ентузіазмом, але це швидко набридає).

3. Чи звертає увагу на емоційний стан дитини з ООП, яких ситуаціях, які реакції виявляє.

4. Чи намагається дбати про дитину з ООП, що спонукає її це робити; у яких діях виявляється ця турбота.

При обробці результатів особлива увага зверталася не тільки на правильність відповіді дитини, а й з її мотивування.

Аналіз результатів, отриманих при проведенні даного діагностичного завдання, дозволив зробити такі висновки: високий рівень толерантного ставлення до дітей з ООП показали 2 (10 %) дитини із 20 (100 %) дітей. Ці діти позитивно ставляться до однолітків з ООП. Вони виявляють по відношенню до них турботу, співчуття, співчуття, розуміють та відгукуються на почуття та емоції дітей з ООП, висловлюють бажання ділитися з ними іграшками, які позитивно ставляться до прояву різних потреб дітей, зумовлених ООП.

16 (80 %) дітей групи нейтрально ставляться до однолітків з ОВЗ, свідчать, що можуть поділитися з ними іграшками, можуть допомогти їм. Однак діти не виявляють особливого бажання робити це, а швидше за все будуть допомагати та ділитися іграшками не з власної ініціативи і не з особливим бажанням, а на прохання або дорослої, або самої дитини з ООП.

Часто дітям доводилося ставити навідні питання: «Коля розсердиться на Тараса, чи він дасть йому пограти з його вантажівкою?», «Як ти думаєш, Ксюша допоможе Олені встати?», «Що відчуває Олена?», «Чи буде Ксюша її жаліти?». Дошкільнята не завжди виявляли почуття радості за успіхи дітей з ООП.

Також було виявлено дітей, які мають низький рівень сформованості емоційно-оцінного компонента толерантного ставлення до дітей з ООП: 2 (10 %) дитини із групи. Ці дошкільнята переважно байдуже ставилися до однолітків з ООП, не розуміли їх емоційних станів, виявляли бажання піклуватися про них, допомагати їм, не виявляли співчуття, співчуття. Часто їм були потрібні навідні питання. За результатами проведених діагностичних завдань виявлення рівня сформованості емоційно-оцінного компонента толерантного стосунки старших дошкільнят до дітей з ООП групи були розділені на 3 групи відповідно до високого, середнього та низького рівнів (рис.2.2.).

Рис.2.2 Сформованість емоційно-оцінного компонента толерантного ставлення у дітей старшого дошкільного віку до однолітків із ООП

З метою з'ясування рівня сформованості когнітивного компонента толерантного ставлення у дітей старшого дошкільного віку до однолітків із ООП було використано діагностичне завдання «Метод проблемних ситуацій». (Додаток Г).

Мета: виявити ступінь сформованості вміння співпереживати дітям з ООП, виразити повагу та терпимість до фізичних та психічних недоліків своїх товаришів; вміння щиро радіти успіхам дітей, які мають обмежені можливості здоров'я, поступатися ним, ділитися своїми іграшками; вміння свідомо регулювати свою поведінку у процесі реальної взаємодії з дітьми з ОВЗ

Матеріали: конструктор, паперові ляльки, конверти з деталями одягу та прикрасами для них, мозаїка.

Дитину ставили перед необхідністю вирішення соціальної проблеми (поділитися або не поділитися з однолітком (дитиною з ООП), оцінити її дії, вирішити конфлікт та ін.)

Використовувалися такі ігри як: «Будівельник», «Одягни ляльку», «Мозаїка».

У всіх ситуаціях звертали увагу на наступні показники поведінки дітей, які оцінювалися за відповідними шкалами у балах:

1. Ступінь емоційної залученості дитини на дії однолітка.
2. Характер участі в діях однолітка. Тобто забарвлення емоційної залученості в дії однолітка: позитивна (схвалення і підтримка), негативна (насмішки, лайка) або демонстративна (порівняння особливої).
3. Характер і ступінь виразності співпереживання однолітку, які яскраво виявляються в емоційній реакції дитини на успіх та невдачу іншого, осуд і похвалу дорослим дій однолітка.
4. Характер та ступінь прояву просоціальних форм поведінки у ситуації, коли дитина стоїть перед вибором діяти «на користь іншого» або «на свою користь».

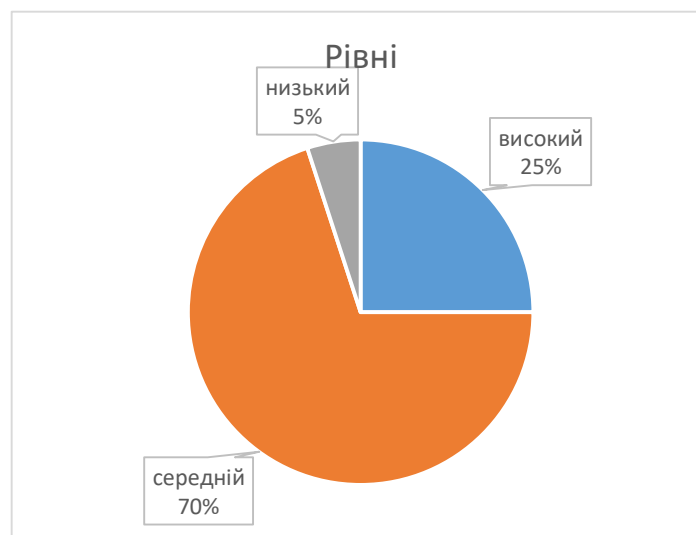
Результати фіксувалися бальною оцінкою в таблиці за шкалами. Кількісний та якісний аналіз результатів, отриманих при проведенні діагностичного завдання «Метод проблемних ситуацій», дозволив нам констатувати наступне: високий рівень сформованості поведінкового компонента толерантного ставлення старших дошкільнят до дітей з ООП показали 25 % дітей; 70% дітей мають середній рівень толерантного

відношення (виявляють інтерес до дій однолітків з ООП, але епізодично, іноді задають їм питання чи виправляють їх дії; виявляють адекватну реакцію на успіх та невдачу іншого, осуд і похвалу дорослих дій однолітка). Хоча іноді діти виявляли байдужість як до позитивних, так і негативних оцінок партнера. Також можна відзначити, що діти здебільшого неохоче ділилися деталями з дітьми із ООП. В основному вони допомагали одноліткові лише після того, як самі виконають своє завдання.

5% дітей показали низький рівень сформованості поведінкового компонента толерантного ставлення (відсутність інтересу до дій дитини з ООП; байдужість до позитивних і негативних оцінок партнера; неадекватна реакція тощо).

Результати проведеної діагностичної методики представлено на рис.2.3:

Рис.2.3 Сформованість поведінкового компонента толерантного ставлення у дітей старшого дошкільного віку до однолітків із ООП

Таким чином, якісний та кількісний аналіз результатів, отриманих при проведенні діагностики особливостей уявлень старших дошкільнят про дітей з ООП дозволив констатувати наступні результати ступеня сформованості когнітивного, емоційно-оціночного та поведінкового компонентів толерантного ставлення старших дошкільнят до однолітків з ООП наведено в таблиці 2.2.

Результати діагностики рівня сформованості толерантного ставлення старших дошкільників до дітей з ООП

Компоненти	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
когнітивний	20	70	10
емоційно-оціночний	10	80	10
поведінковий	25	70	5

Таким чином, результати дослідження показали переважно середній рівень сформованості у старших дошкільнят толерантного ставлення до дітей з ООП. Це говорить про те, що необхідно формувати та закріплювати стійкі стосунки з дітьми з ООП, усуваючи при цьому негативне ставлення до них. Діти з ООП потребують спілкування, психологічної підтримки і не повинні почуватися неприйнятими сучасним суспільством. Одним із основних завдань працівників ЗДО є – навчити дітей дошкільного віку толерантно ставитись один до одного. Це завдання здійсненне за умови поетапно організованої роботи та прикладання достатніх зусиль із боку всіх учасників освітнього процесу.

2.2. Характеристика педагогічних умов та системи формування толерантного ставлення старших дошкільників до дітей з ООП

За результатами констатувального етапу експерименту та на основі аналізу наукової літератури, можемо сформулювати педагогічні умови та етапи формування толерантного ставлення старших дошкільників до дітей з ООП, які в сукупності складають системну методику цього процесу. Методика формування толерантного ставлення старших дошкільників до дітей з ООП складається з трьох послідовних етапів.

Перший етап орієнтований на формування когнітивного компонента позитивного ставлення, який є базовим для усвідомлення і прийняття дітей з

ООП в колективі. На цьому етапі ключовою метою є розвиток уявлень дітей про поняття «позитивне ставлення», його складові та особливості взаємодії з однолітками з інвалідністю.

Завдання першого етапу:

1. Формування знань про права людини, особливості дітей з інвалідністю та складові позитивного ставлення.
2. Розвиток мотивації до отримання знань про людей з особливими потребами та бажання взаємодіяти з ними.
3. Деконструкція стереотипів, які негативно впливають на ставлення до дітей з інвалідністю.

Для досягнення цих завдань використовуються такі підходи:

- розширення контактів дошкільників із дітьми з ООП в освітньому середовищі;
- залучення дітей у спільну ігрову діяльність, що сприяє налагодженню стосунків та розвитку соціальних навичок;
- проведення бесід етичного змісту, спрямованих на розуміння важливості допомоги і співпраці.

На цьому етапі важливо стимулювати інтерес дітей до нових знань, підкріплюючи його прикладами реальних життєвих ситуацій. Вихователь пояснює дітям, хто такі люди з інвалідністю, які їхні потреби та як їм можна допомогти. Велика увага приділяється "розвінчанню" стереотипів, які можуть бути сформовані у дітей через вплив оточення або недостатню інформованість.

Виділимо основні засоби та методи:

- 1) бесіди з етичним спрямуванням, які знайомлять дітей з особливостями інвалідності та важливістю взаємодопомоги;
- 2) ігрова діяльність: організація рольових ігор, спрямованих на формування позитивного досвіду взаємодії;
- 3) перегляд і обговорення казок, мультфільмів і ситуаційних прикладів, які ілюструють взаємодію з дітьми з інвалідністю.

Очікуваними результатами першого етапу є такі як:

- розширення знань про дітей з особливими потребами та способи взаємодії з ними;
- зменшення впливу стереотипів у ставленні до дітей з інвалідністю;
- підвищення інформованості про складові позитивного ставлення, зокрема доброзичливість, терпимість, готовність допомогти;
- формування мотивації до подальшої участі у взаємодії з однолітками з інвалідністю.

Підвищення рівня знань та формування позитивних уявлень створює основу для переходу до наступного етапу методики, де акцент робиться на емоційному компоненті позитивного ставлення.

Другий етап роботи спрямований на розвиток особистісного компонента позитивного ставлення старших дошкільників до дітей з інвалідністю. Для досягнення цієї мети вирішуються такі завдання:

- розвивати досвід доброзичливого, ввічливого і терпимого ставлення до людей з інвалідністю;
- формувати навички самоаналізу та здатність оцінювати власну поведінку з точки зору позитивного ставлення до інших;
- удосконалювати комунікативні здібності та інші особистісні якості, необхідні для успішної взаємодії в дитячому колективі;
- стимулювати готовність до адекватного сприйняття та врахування думок і висловлювань інших;
- виховувати позитивне ставлення до дітей з особливими потребами на основі знань про їх особливості та загальноприйнятих етичних норм;
- створювати умови для розвитку саморегуляції поведінки;
- сприяти перетворенню соціально значущих цінностей, таких як толерантність, емпатія, співчуття, на індивідуальні орієнтири дитини;
- заохочувати здатність творчо та нестандартно вирішувати проблеми, що виникають під час взаємодії з дітьми з інвалідністю.

На цьому етапі центральним є формування ставлення дитини до однолітків з інвалідністю в реальних життєвих ситуаціях. Основна увага приділяється створенню позитивних міжособистісних взаємин у дитячому колективі та формуванню емоційно сприятливого середовища для взаємодії з однолітками з особливими потребами.

Ефективними формами роботи є моделювання педагогічних ситуацій в ігровій діяльності, що стимулюють дітей до здійснення етичного вибору, обговорення різних моделей поведінки, а також використання природних ситуацій взаємодії. Застосовується тактика колективних роздумів, яка дозволяє дітям самостійно доходити висновків шляхом обговорення в групі, де запропоновані однолітками рішення мають більшу цінність для учасників.

Ключовим засобом виступають особистісно-розвивальні ситуації, створені в процесі ігрової діяльності. Такі ситуації передбачають занурення у контекст життя дітей, організацію педагогічної взаємодії, стимулювання до відповідального вчинку та підтримку саморозвитку дитини.

На цьому етапі особлива увага приділяється корекції проблем у міжособистісних стосунках нормотипових дітей та їхніх однолітків з особливими потребами, а також мінімізації порушень поведінки самих дітей з інвалідністю. Це і є основною педагогічною умовою цього етапу.

Результатом другого етапу має стати сформованість важливих особистісних якостей, таких як толерантність, емпатія та співчуття. Ці якості базуються на отриманих знаннях про дітей з інвалідністю та забезпечують відповідне позитивне ставлення до них.

Третій етап роботи спрямований на розвиток поведінкового компонента позитивного ставлення дошкільників у процесі взаємодії з людьми з інвалідністю. Для досягнення поставлених цілей передбачено вирішення таких завдань:

- формування навичок займати відповідну рольову позицію в міжособистісних стосунках для досягнення позитивних результатів взаємодії;
- розвиток уміння домовлятися та будувати конструктивні стосунки;

- сприяння набуттю досвіду самостійності й ініціативності в ухваленні рішень у ситуаціях, що вимагають толерантної поведінки;
- формування гнучкості та критичного мислення при виборі моделей поведінки;
- стимулювання готовності надавати допомогу людям з особливими потребами;
- створення умов для розв'язання конфліктів із вибором оптимальної лінії поведінки;
- виховання прагнення до емоційної стійкості у відповідь на прояви інтолерантної поведінки;
- розвиток емпатійних здібностей у ставленні до дітей з особливими потребами;
- формування вміння толерантно висловлюватися і відстоювати власну думку;
- розвиток здатності адекватно поводитися в напружених ситуаціях.

Основним чинником на цьому етапі є безпосередня взаємодія дітей із однолітками з особливими потребами в повсякденному житті. Така взаємодія сприяє практичному закріпленню набутих знань та сформованих відносин.

Ефективними засобами реалізації завдань є проєктна діяльність і моделювання життєвих ситуацій осіб з особливими потребами.

Очікуваним результатом третього етапу стане формування у дошкільників досвіду позитивного ставлення до дітей з особливими потребами, що проявлятиметься в адекватній і конструктивній поведінці під час взаємодії з ними.

На кожному етапі дослідно-експериментальної роботи застосовуються специфічні методи виховання, відповідно до мети та завдань етапу.

На першому етапі, що має на меті формування знань і переконань, використовуються такі методи, як пояснення (роз'яснення), розповідь, бесіда, робота з літературними творами та перегляд мультиплікаційних фільмів. Ці

засоби сприяють збагаченню досвіду дітей і розширенню сюжетів їх ігрової діяльності.

На другому етапі, зосередженому на розвитку міжособистісних відносин, ефективними є методи змагання та заохочення, що стимулюють формування доброзичливого ставлення та співпраці у колективі.

На третьому етапі, спрямованому на закріплення знань і формування відповідної поведінки, застосовуються методи вправління, доручення та приклад. Роль прикладу відіграють педагоги й батьки, які демонструють толерантну поведінку у взаємодії з дітьми. На цьому етапі також активно використовується метод колізій: створюються педагогічні умови, що спонукають дитину до морального вибору та відповідного вчинку.

Ефективність виховання позитивного ставлення забезпечується також реалізацією важливих педагогічних умов. Основною з них є компетентність вихователя у формуванні позитивного ставлення старших дошкільників до дітей з інвалідністю. Компетентність педагога впливає на якість організації спільної ігрової діяльності дітей різних категорій у колективі. На кожному етапі педагог організовує спільну діяльність дітей, використовуючи різні форми роботи: від колективних завдань та індивідуальних ігор до парної та групової співпраці. Особлива увага приділяється взаємодії сім'ї та закладу дошкільної освіти. Активна співпраця з батьками сприяє їхньому залученню до процесу виховання толерантності, а також корекції їхніх поглядів на інтеграцію дітей з інвалідністю в освітній процес.

Кожен передбачав і застосування специфічних засобів, зміст яких відповідає завданням кожного етапу і сприяє досягненню поставлених цілей.

Так, на першому етапі основними засобами можуть бути бесіди на етичну тематику та аналіз проблемних ситуацій, що виникають під час спільних ігор. Це дозволяє залучати дітей до обговорення труднощів, з якими стикаються люди з ООП, і способів співпраці з ними в колективній діяльності.

На другому етапі провідними засобами виступають особистісно-розвивальні ситуації, які спонукають дітей до морального вибору, ілюструючи

різні моделі поведінки. Важливу роль відіграє використання природних ситуацій, що виникають в процесі ігрової діяльності. Це допомагає дітям будувати стосунки один з одним і розвивати толерантне ставлення.

На третьому етапі провідним засобом є інсценування життєвих ситуацій, пов'язаних із життям людей з ООП, у сюжетно-рольових іграх. Створення таких умов сприяє закріпленню набутого досвіду і формуванню адекватної поведінки у міжособистісних відносинах.

На всіх етапах використовується аналіз літературних і мультиплікаційних творів. При цьому етичний зміст творів поступово ускладнюється, що дозволяє глибше розвивати розуміння дітьми моральних цінностей і співпереживання. Особлива увага приділяється художній літературі як засобу виховання, оскільки вона не лише збагачує життєвий досвід дітей, а й є основою для сюжетно-рольових та театралізованих ігор.

Серед творів знайомі дітям казки Г. К. Андерсена, такі як «Стійкий олов'яний солдатик» та «Бридке каченя». Ці твори передають глибокі моральні цінності, допомагають дітям краще зрозуміти почуття, переживання і особливості тих, хто відрізняється від них.

Ігрова діяльність також відіграє ключову роль у процесі формування позитивного ставлення. Саме під час гри діти взаємодіють один з одним у природних умовах, будують дружні стосунки, вчаться співпрацювати і розуміти однолітків. Це сприяє формуванню гуманної взаємодії та вихованню емпатії.

Таким чином, системний підхід до формування толерантного ставлення старших дошкільників до дітей з ООП включає різноманітні методи, активну співпрацю педагогів і батьків, а також створення умов для інтеграції дітей у колектив, забезпечуючи ефективність реалізації поставлених завдань.

2.3. Методичні рекомендації для вихователів і батьків щодо толерантного ставлення старших дошкільників до дітей з ООП

Формування толерантного ставлення до дітей з особливими освітніми потребами є актуальною проблемою сучасної педагогіки, яка набуває особливого значення у зв'язку з упровадженням принципів інклюзивної освіти. Нами з'ясовано, що толерантність – це одна з основних цінностей сучасного світу, яка формується ще в дитинстві. У дошкільному віці, коли активно розвивається емоційна сфера дитини, закладаються основи майбутньої міжособистісної взаємодії. Особливе місце у цьому процесі займає виховання позитивного ставлення до однолітків з ООП. Уміння сприймати й приймати інакшість, співпереживати, допомагати та будувати конструктивні взаємини є запорукою соціальної зрілості дитини.

Наукові дослідження свідчать, що толерантне ставлення старших дошкільників до дітей з ООП формується під впливом організованого педагогічного процесу, який поєднує цілеспрямоване навчання, виховання й спільну діяльність. Важливим є використання інтерактивних методів, особистісно-орієнтованих технологій, рольових ігор, аналізу літературних творів, що сприяють емоційній і когнітивній інтеграції дітей.

Успішність формування толерантності значною мірою залежить від рівня підготовки педагогів, їхньої здатності створювати інклюзивне середовище, а також активної участі батьків у цьому процесі. Спільні зусилля сім'ї та закладу дошкільної освіти дозволяють закласти основи толерантного суспільства, виховуючи дітей із розумінням та повагою до різноманіття. Відповідно, пропонуємо методичні рекомендації, які базуються на сучасних наукових підходах і спрямовані на підвищення ефективності виховання толерантного ставлення у дітей старшого дошкільного віку до однолітків з особливими потребами. Вони мають на меті допомогти педагогам і батькам забезпечити гармонійний розвиток дошкільників у соціально значущому напрямку.

Для *вихователів* основними рекомендаціями можуть бути:

1. *Інтеграція інклюзивної тематики в освітній процес.* Необхідно включати теми про толерантність, дружбу та взаємодопомогу в заняття, бесіди, читання казок і перегляд мультфільмів; підбирати художню літературу, що розповідає про людей з особливими потребами («*Стійкий олов'яний солдатик*», «*Бридке каченя*» Г. К. Андерсена). Важливо також обговорювати з дітьми поведінку героїв, роблячи акцент на емпатії та співчутті.

2. *Організація спільної діяльності.* Створюйте умови для спільної роботи дітей з ООП та їх однолітків. Наприклад, підгрупові або парні завдання, сюжетно-рольові ігри, творчі проекти. Залучайте дітей до організації допомоги одноліткам з ООП у повсякденних справах (наприклад, принести іграшку, підтримати у складній ситуації).

3. *Використання ігрових методик.* Застосовуйте рольові ігри, що моделюють життєві ситуації, в яких діти можуть проявляти підтримку і толерантність. Наприклад, «Лікар і пацієнт», «Дружня кав'ярня», «Школа взаємодопомоги». Використовуйте елементи театралізації, щоб діти могли «приміряти» на себе різні ролі.

4. *Розвиток емпатії та емоційної культури.* Проводьте вправи для розпізнавання емоцій інших людей (картки з емоціями, обговорення ситуацій). Розробляйте завдання, які допоможуть дітям уявити себе на місці іншої людини (наприклад, «Що б ти відчував, якби...?»).

5. *Підтримка толерантної поведінки.* Заохочуйте доброзичливу, допоміжну поведінку дітей, хвалячи їх за прояви турботи та терпіння. Організуйте ситуації успіху, щоб кожна дитина, незалежно від її можливостей, відчула себе важливою і потрібною.

6. *Підвищення професійної компетентності вихователів.* Пройдіть тренінги або семінари з інклюзивної освіти. Обговорюйте з колегами можливості спільного вирішення проблем інтолерантності в групі.

Також представимо основні методичні рекомендації для батьків:

1. *Формування правильного ставлення до дітей з ООП.* Пояснюйте дітям, що всі люди різні, і це робить нас унікальними. Говоріть про сильні сторони та досягнення дітей з особливими потребами, а не лише про їхні труднощі.

2. *Сімейне читання та обговорення.* Читайте разом казки, оповідання, які демонструють толерантне ставлення та доброзичливість. Після читання ставте запитання: «Як ти вчинив би на місці героя?», «Чому важливо допомагати іншим?».

3. *Особистий приклад.* Демонструйте власною поведінкою повагу до людей з особливими потребами. Пам'ятайте, що діти навчаються через спостереження. Залучайте дітей до волонтерських акцій (наприклад, збір речей для дітей з ООП, участь у добродійних заходах).

4. *Сприяння спільній діяльності.* Організуйте спільні ігри, прогулянки або свята, де дитина може взаємодіяти з однолітками з ООП. Допомагайте дітям знайти способи підтримки друзів із особливими потребами (наприклад, разом придумайте, як допомогти дитині на майданчику).

5. *Розвиток емпатії.* Запитуйте у дитини про її почуття та допомагайте розібратися в емоціях інших людей. Наприклад: «Як ти думаєш, чому Петрик засмутився?», «Що ми можемо зробити, щоб йому стало краще?».

6. *Підтримка у спільній діяльності з педагогами.* Співпрацюйте з вихователями щодо організації спільних заходів для всіх дітей групи. Беріть участь у батьківських зборах, семінарах та тренінгах на тему інклюзії.

Для *спільної роботи вихователів і батьків* можемо запропонувати наступні корисні ідеї.

1. *Спільне обговорення ігор та завдань для розвитку толерантності.* Регулярно проводьте консультації для батьків щодо організації ігрової діяльності вдома, яка сприяє формуванню уявлень про різноманітність людей. Обговорюйте, які ігри або завдання можна використати для виховання толерантного ставлення, наприклад: ігри на емпатію (наприклад, «Постав себе

на місце іншого»); рольові ігри, у яких розігруються ситуації, пов'язані з взаємодією з дітьми з особливими потребами.

2. Проведення спільних тематичних заходів. Організуйте у закладі дошкільної освіти або вдома:

- тематичні дні чи вечори, присвячені дружбі, співпраці, прийняттю індивідуальних відмінностей;

- театральні вистави або інсценізації, де діти грають ролі персонажів із різними особливостями, вчать розуміти їх потреби;

- творчі майстер-класи, наприклад, виготовлення спільних плакатів, аплікацій чи малюнків на тему дружби та поваги до інших.

3. Використання мультфільмів і відеоматеріалів. Спільний перегляд мультфільмів, які демонструють цінність дружби та підтримки, наприклад, «Дамбо» або «Зоотрополіс», може стати гарним стартом для обговорення толерантності вдома та у ЗДО. Вихователі можуть підготувати запитання для обговорення цих матеріалів у сімейному колі.

4. Організація групових проєктів. Заохочуйте батьків і дітей брати участь у групових проєктах, наприклад: створення книжки дружби, де діти разом малюють або описують ситуації, як вони допомагали чи підтримували однолітків; спільна висадка квітів у дворі або виготовлення годівниць для птахів як символа командної роботи та допомоги.

5. Регулярні зустрічі батьків і вихователів. Проведіть зустрічі у форматі семінарів, де обговорюються конкретні кроки для виховання толерантності. Теми можуть включати: «Як навчити дитину розуміти й приймати відмінності в інших», «Як формувати у дитини вміння співчувати та підтримувати інших» тощо.

6. Запровадження сімейних традицій підтримки толерантності. Заохочуйте батьків до створення сімейних традицій, які сприяють розвитку у дітей почуття співпереживання та прийняття. Це можуть бути такі практики, як: спільна участь у благодійних заходах; подарунки одноліткам із сімей, де є діти з ООП (наприклад, малюнки, поробки, виготовлені разом із батьками).

7. Використання дошки пошани. Створіть дошку досягнень у ЗДО, де разом із дітьми та батьками відзначаєте дружні вчинки чи приклади співпраці. Наприклад, похвала за допомогу одноліткам або толерантну поведінку.

8. Формування комунікативних навичок у батьків. Пропонуйте батькам тренінги або заняття, які допоможуть їм дізнатися, як правильно розповідати дитині про толерантність, уникати стереотипів і формувати у неї позитивне ставлення до дітей з особливими потребами.

9. Розповсюдження інформаційних матеріалів. Розробіть брошури чи пам'ятки для батьків із практичними порадами щодо виховання толерантності вдома. У матеріалах можна включити такі теми, як: «Як пояснити дитині, що таке «особливі потреби»», «Як реагувати на запитання дитини про інвалідність», «Як підтримувати дружні стосунки між дітьми вдома та у садочку».

Такі спільні дії вихователів і батьків допоможуть сформувати у дітей старшого дошкільного віку позитивне та толерантне ставлення до однолітків із особливими освітніми потребами, сприятимуть їхньому соціальному розвитку та гармонійній інтеграції у колектив.

Спрогнозуємо очікувані результати такої діяльності:

- у дітей формується толерантне ставлення до однолітків із ООП;
- розвиваються емоційна стійкість, емпатія, співчуття та навички конструктивної взаємодії;
- батьки стають активними учасниками процесу виховання толерантності;
- створюється атмосфера прийняття і доброзичливості в дитячому колективі.

Таким чином, запропоновані методичні рекомендації для вихователів і батьків спрямовані на формування толерантного ставлення старших дошкільників до дітей з ООП. Вони базуються на інтеграції педагогічного та сімейного виховання, що забезпечує комплексний підхід до вирішення завдання виховання позитивного ставлення у дошкільників. Рекомендації

передбачають організацію різноманітної діяльності, включаючи ігрову, творчо-пізнавальну, читацьку та проектну, яка сприяє розвитку емпатії, співпраці та взаємоповаги у дитячому колективі. Особлива увага приділена роботі з батьками, які відіграють ключову роль у процесі виховання. Налагодження ефективної взаємодії між вихователями і сім'єю дозволяє створити сприятливі умови для формування у дітей толерантного ставлення до різноманіття людських особливостей.

Висновки до розділу 2

У процесі виконання експериментальної роботи щодо формування толерантного ставлення старших дошкільників до дітей з особливими освітніми потребами були досягнуті наступні результати.

На констатувальному етапі експерименту було проведено комплексне дослідження, яке дозволило визначити вихідний рівень сформованості толерантного ставлення у старших дошкільників. Аналіз результатів показав наявність як позитивних проявів, так і недостатнього рівня емпатії, розуміння та прийняття дітей з ООП у багатьох учасників дослідження. Це підтвердило необхідність розробки педагогічних умов та етапів формування толерантного ставлення старших дошкільників до дітей з ООП. Було обґрунтовано педагогічні умови, які забезпечують ефективність виховання толерантного ставлення, зокрема: компетентність педагогів, інтеграція зусиль вихователів і батьків, організація спільної ігрової діяльності дітей різних категорій. Формування толерантності здійснюється з позицій системного підходу поетапно: перший етап спрямований на збагачення знань дітей про особливості людей з ООП; другий етап забезпечує формування позитивного емоційного ставлення та міжособистісних відносин; третій етап дозволяє закріпити поведінкові навички толерантного ставлення через практичну взаємодію.

Розроблені рекомендації для вихователів і батьків, які включають практичні поради щодо використання різних форм та методів роботи з дітьми

для виховання толерантного ставлення. Основний акцент зроблено на застосуванні сюжетно-рольових ігор, бесід, аналізу літературних творів, інсценувань та створенні особистісно-розвивальних ситуацій. Особлива увага приділена залученню батьків до спільної роботи з вихователями, що сприяє гармонізації процесу виховання у сім'ї та закладі дошкільної освіти.

Таким чином, проведені дослідження підтвердило, що цілеспрямоване формування толерантного ставлення у старших дошкільників до дітей з ООП є досяжною метою за умови реалізації відповідних педагогічних умов, поетапного підходу та активної взаємодії всіх учасників освітнього процесу.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

У кваліфікаційній роботі представлено дослідження проблеми формування толерантного ставлення старших дошкільників до дітей з особливими освітніми потребами. За результатами проведеного дослідження можемо зробити наступні висновки:

1. У процесі дослідження визначено, що толерантне ставлення є багатограним поняттям, яке включає емоційну, когнітивну та поведінкову складові. Формування цього ставлення у дітей є важливим етапом їх соціалізації, сприяючи розвиткові поваги та доброзичливості до інших дітей, зокрема до дітей з особливими освітніми потребами. Толерантність є основою для формування гармонійних міжособистісних відносин, що є важливим для успішної інтеграції дітей з ООП у суспільство.

2. Встановлено, що дитина з особливими освітніми потребами – це дитина, яка через певні фізичні, психічні, інтелектуальні або сенсорні особливості потребує додаткової підтримки в освітньому процесі. Такі потреби можуть бути постійними або тимчасовими, залежно від характеру порушень і умов, у яких перебуває дитина. Створення інклюзивного середовища в закладах дошкільної освіти сприяє соціалізації і розвитку дітей з ООП. Забезпечення доступу до якісної освіти та створення умов для рівноправної участі таких дітей у колективі сприяє також і формуванню у старших дошкільників позитивного ставлення до різноманіття та відмінностей у поведінці, здатності до співпраці з однолітками з ООП.

3. Формування толерантного ставлення у старших дошкільників є складним процесом, що включає емоційний відгук на поведінку інших, усвідомлення різниці між людьми та вироблення соціальних норм і правил взаємодії. Важливою є роль педагогів у створенні сприятливих умов для таких взаємодій та у підтримці дружніх контактів між дітьми з ООП і їх однолітками. Основні аспекти формування толерантності у старших дошкільників включають: інформування та усвідомлення відмінностей, активну участь у

спільних іграх і заняттях, розвиток емоційного інтелекту та співчуття, моделювання соціальних ситуацій, позитивне ставлення дорослих, акцент на рівності та справедливості, обговорення стереотипів та ін.

4. Проведено експериментальну роботу з проблеми кваліфікаційної роботи, яка передбачала проведення констатувального етапу дослідження рівня сформованості толерантного ставлення старших дошкільників до дітей з ООП. Визначено критерії (когнітивний, емоційно-оціночний, поведінковий) та їх показники. Підібрано і проведено діагностичні методики: бесіда на виявлення уявлень про дітей з інвалідністю та позитивне ставлення до них, методика «Вивчення толерантності дітей старшого дошкільного віку у ставленні до однолітків з ООП», діагностичне завдання «Незакінчені історії», спостереження, метод проблемних ситуацій. Констатовано рівні сформованості толерантного ставлення старших дошкільників до дітей з ООП (високий, середній, низький).

5. Визначено та охарактеризовано педагогічні умови, які забезпечують ефективність виховання толерантного ставлення, зокрема: компетентність педагогів, інтеграція зусиль вихователів і батьків, організація спільної ігрової діяльності дітей різних категорій. Представлено систему формування толерантності, яка здійснюється поетапно: перший етап спрямований на збагачення знань дітей про особливості людей з ООП; другий – забезпечує формування позитивного емоційного ставлення та міжособистісних відносин; третій – дозволяє закріпити поведінкові навички толерантного ставлення через практичну взаємодію.

6. Розроблено методичні рекомендації для вихователів і батьків щодо формування толерантного ставлення старших дошкільників до дітей з ООП. Для забезпечення такого ставлення необхідно активно залучати батьків до освітнього процесу, сприяти розвитку у дітей емпатії, співчуття та взаємоповаги через ігрові та навчальні заняття. Вихователі мають бути компетентними в питаннях інклюзивної освіти, активно використовувати методи і техніки, які дозволяють формувати позитивні стосунки між дітьми,

зокрема, через гру, обговорення етичних ситуацій та рольові ігри. Це сприятиме розвитку у дітей соціальних компетенцій, готовності до взаємодії в різних соціальних контекстах, що в свою чергу сприятиме становленню толерантних відносин у суспільстві.

Проведене дослідження не вичерпує усіх питань формування толерантного ставлення старших дошкільників до дітей з особливими освітніми потребами. Потребують подальшого і окремого дослідження питання взаємодії між дітьми з ООП та їх однолітками в умовах інклюзивного середовища, визначенні типових бар'єрів та способів їх подолання в процесі цієї взаємодії, вивчення рольових моделей у формуванні толерантного ставлення та ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александрова О. С. Межі й антиподи толерантності як суперечливої суспільної цінності. *Грані*. 2011. № 1. С. 54-59.
2. Базовий компонент дошкільної освіти (Нова редакція): наказ Міністерства освіти і науки України від 12.01.2021 р. № 33. URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2021/12.01/Pro_novu_redaktsiyu%20Bazovoho%20komponenta%20doshkilnoyi%20osvity.pdf. (дата звернення: 07.11.2023).
3. Бех І. Д. Виховання особистості: сходження до духовності. Київ: Либідь, 2006. 272 с.
4. Богуш А. М. Методика ознайомлення дітей з довкіллям у дошкільному навчальному закладі: підручник. Київ: Слово, 2010. 408 с.
5. Взаємодія ДНЗ та сім'ї / уклад. О. А. Рудік, І. В. Молодушкіна. Харків: Видавнича група «Основа», 2013. 222 с.
6. Гавриш Н. Розумне виховання сучасних дошкільнят Київ: Видавництво: "Видавничий Дім "Слово", 2015. 176 с.
7. Гаяш О. В. Особливості впровадження інклюзивного навчання в закладах дошкільної освіти. Соціальна та освітня інклюзія: історія, сучасність, перспективи розвитку: колективна монографія у 2 частинах. Част. 1. Інституційні та особистісні аспекти впровадження в Україні / за ред. С.П. Миронової, Л.Б. Платаш. Чернівці: Технодрук, 2021. С.32-45.
8. Горват М. В. Генезис феномену толерантності: від філософської категорії до суспільного чинника. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2012. № 22(5). С. 287–296.
9. Гончаренко А. М. Педагогічні умови становлення гуманних взаємин старших дошкільників: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / А. М. Гончаренко. К., 2003. 214 с.

10. Грива О. А. Виховання толерантності в дітей та молоді. Психолог. 2005.
11. Декларація принципів толерантності. *Педагогіка толерантності*. 1999. № 3–4.
12. Деленко В. Б. Педагогічні умови виховання толерантних взаємостосунків дітей у дошкільному навчальному закладі. *Збірник наукових праць Херсонського державного університету. Педагогічні науки*. 2017. Вип. 76(2). С. 13–17.
13. Дитина в дошкільні роки: освітня програма / наук. кер. К. Л. Крутій. URL: <https://f.osvita.city/file/49/13programa-ditina-v-doshkilni-roki.pdf>. (дата звернення: 13.05.2024).
14. Діти і соціум: Особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку: Монографія/ А.М. Богуш, Л.О. Варяниця, Н.В. Гавриш Луганськ: Альма-матер, 2006. 368 с.
15. Доброносова Ю. Д. Благоговіння перед життям етика. Велика українська енциклопедія. URL: [https://vue.gov.ua/Благоговіння перед життям етика](https://vue.gov.ua/Благоговіння_перед_життям_етика) (дата звернення: 14.11.2024).
16. Індекс інклюзії: дошкільний навчальний заклад: навч.-метод. посіб. / Під заг. ред. Шинкаренко В. І. Київ: ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2013. 100 с.
17. Інклюзивна група в ДНЗ. Рекомендації до облаштування простору. URL: [https://inkluzia.com.ua/inkluzivna-grupa-v-dnz.-rekomendatsiyi-oblashtuvannya-prostoru./](https://inkluzia.com.ua/inkluzivna-grupa-v-dnz.-rekomendatsiyi-oblashtuvannya-prostoru/) (дата звернення: 04.03.2021).
18. Кавалеров А. А. Ціннісні орієнтації особистості у духовній культурі (соціально-філософський аспект): дис. ... канд. філос. наук: 09.00.09. Одеса, 1996. 192 с.
19. Компанець Н. М., Луценко І. В. Моделювання індивідуального розвитку дитини з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного ДНЗ: навч.-метод. посіб. Київ, 2018. 66 с.

20. Кононко О.Л. Проблема толерантності в контексті особистісно-орієнтованої моделі спілкування. *Педагогіка толерантності*. 1998. № 1. С. 5-10.
21. Кононко О.Л. Соціально-емоційний розвиток особистості: (у дошкільному дитинстві) : навч. посіб. для вищих навч. закладів. К. : Освіта, 1998. 255 с.
22. Кононко О. Л. Формуємо у старших дошкільників цілісне світобачення: навч.-метод. посіб. / О. Л. Кононко, В. О. Луценко, С. П. Нечай та ін. Київ: Імекс-ЛТД, 2013. 260 с.
23. Крюкова О. Соціальна зрілість особистості у сучасних психологічних дослідженнях. *Проблеми сучасної психології*. 2019. №10. С. 345–354.
24. Кузава І. Б. Концептуальні засади розвитку процесу інклюзії в умовах дошкільної освіти. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. 2013. Вип. 23. С. 130-135.
25. Кулачківська С. Є., Ладивір С. О., Піроженко Т. О. Особливості психічного розвитку дошкільників (6-7 роки життя). *Актуальні проблеми психології. Наукові записки*. 1999. № 19. С. 25–29.
26. Ляпунова В. А. Психолого-педагогічні умови формування толерантності у дітей старшого дошкільного віку. *Збірник наукових праць «Педагогіка та психологія»*. Харків. 2016. Вип. 52. с. 60-69
27. Метод проектів у розвитку якості дошкільної освіти / упоряд.: Г. Ю. Кравченко, Н. Ф. Кугуєнко. Харків: Вид-во «Ранок», 2013. 176 с.
28. Олефір Н. Особливості інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами в закладах дошкільної освіти. *Нова педагогічна думка*. 2019. № 2 (98) С.143-146. URL: http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Npd_2019_2_39.pdf.
(дата звернення: 06.01.2024).

29. Павелків Р. В., Цигипало О. П. Дитяча психологія: підручник. Київ: Академвидав, 2015. 400 с.
30. Педагогічний словник / за ред. дійсного члена АПН України М. Д. Ярмаченка. Київ: Педагогічна думка, 2001. 1440 с.
31. Пісоцький В. Ідея толерантності в етиці Г. С. Сковороди. *Сіверянський літопис*. 1997. № 6. С. 86–94.
32. Поніманська Т. І. Дошкільна педагогіка: підруч. 2-е вид., допов. Київ: Академвидав, 2018. 464 с.
33. Поніманська Т. Теоретико-методичні засади гуманістичного виховання дітей дошкільного віку. Рівне: РДГУ. 2006. 352 с.
34. Примірне положення про команду психолого-педагогічного супроводу дитини з особливими освітніми потребами в закладі загальної середньої та дошкільної освіти. Наказ МОН України від 08.06.2018 року № 609. URL: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/61107/ (дата звернення: 04.03.2024).
35. Про дошкільну освіту: Закон України від 11.07.2001 р. № 2628-III. Дата оновлення: 01.01.2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2628-14>. (дата звернення: 08.11.2023).
36. Про затвердження Порядку організації діяльності інклюзивних груп у закладах дошкільної освіти: Постанова Кабінету Міністрів України від 10 квітня 2019 р. № 530. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/530-2019-%D0%BF/> (дата звернення: 05.01.2024).
37. Про освіту: Закон України від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 15.09.2024).
38. Синиця О. В. Толерантність як складова соціальної компетентності дошкільника. *Вихователь-методист дошкільного закладу*. 2011. № 7. С. 18–27.
39. Скрипник Н. І. Виховання толерантних взаємостосунків дітей старшого дошкільного віку: навч.-метод. посіб. Умань: ПП Жовтий, 2011. 99 с.

40. Скрипник Н. І. Психолого-педагогічні засади виховання гуманних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку: монографія. Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2012. 153 с.
41. Соціальний розвиток дитини: старший дошкільний вік / Т. І. Поніманська, І. М. Дичківська, О. А. Козлюк, Л. І. Кузьмук. 2-е вид. Київ: Генеза, 2014. 88 с.
42. Сухомлинський В. О. Вибрані педагогічні твори: у 5-ти т. К. : Рад. шк., 1977. Т. 3. 670 с.
43. Сухорукова Г. В. Виховання людяності – проблема сучасності. *Дошкільне виховання*. 2012. № 8. С. 2–6.
44. Тернопільська В. І., Максимова О. О., Рудницька Н. Ю., Коновальчук І. М. Позиція толерантності та її виховання у старших дошкільників та молодших школярів. *Topical issues of education: Collective monograph*. Pegasus Publishing, Lisbon, Portugal, 2018. 276 p. P. 244–259.
45. Фасолько Т. С. Виховання відповідальної поведінки у дітей дошкільного віку: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08. Рівне, 1999. 209 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

План бесіди з дітьми

(спрямована виявлення уявлень про дітей з інвалідністю та позитивне ставлення до них)

1. Хто такі люди з інвалідністю? Тобі знайоме таке слово «інвалідність»?
2. Чи є серед твоїх знайомих такі люди?
3. Де можна зустріти таких людей?
4. Як ти вважаєш, що відчувають такі люди?
5. Як потрібно відноситися до таких людей?
6. Як ти сам до них відносишся?
7. Які почуття ти переживаєш при спілкуванні з такими людьми, з своїми однолітками з особливими потребами?
8. Чим можна допомогти таким людям?
9. Ти сам надавав допомогу такій людині?
10. Які почуття ти при цьому відчував?
11. Хотів би ти спілкуватися з такими людьми?
12. Хотів би ти дружити з однолітками з інвалідністю?
13. Що таке доброзичливість, повага, співпереживання, ввічливість?

Діагностичне завдання

«Вивчення толерантного ставлення у дітей старшого дошкільного віку до однолітків з ООП»

Мета: дослідити рівень сформованості когнітивного компонента толерантного ставлення у дітей старшого дошкільного віку до однолітків із ООП.

Інструкція для дитини: «Я показуватиму тобі картинки і ставитиму по них запитання. А ти постарайся розповісти те, що знаєш і виконай завдання».

Дитині пропонується розглянути парні картки із зображенням дітей з ООП: дитина в окулярах, дитина зі слуховим апаратом, дитина на милицях, дитина в інвалідному візку.

- Розглянь уважно картинки. Що ти помітив незвичайного? Розкажи про дітей, зображених на картинках?

Далі всі малюнки кладуть перед дитиною.

– Як ти думаєш, яким способом можна познайомитись із цими дітьми на картках? Які правила поведінки слід виконувати у присутності дітей, зображених на малюнках.

- Як ти думаєш, ти схожа на цих дітей чи ні? Чим ти схожий, а чим відрізняєшся від дітей на картинках? Тобі доводилося коли-небудь зустрічатися з дітьми, які при розмові заїкаються або говорять невиразно? Тобі важко було їх зрозуміти? Тобі хотілося зрозуміти, що вони говорять? Ти бачив коли-небудь дітей, які завжди грали одні, бо з ними ніхто не товаришує? Як ти гадаєш, чому з ними ніхто не хоче дружити?

12 ситуацій для обговорення із дітьми

Ситуація 1: запропонувати дитині розглянути малюнки, на яких зображено двох хлопчиків і двох дівчаток (один з них радіє, інший сумує).

- Як ти думаєш, які почуття мають діти, зображені на малюнках?

– Чому ця дитина радіє? Ти здогадуєшся, чому ця дитина сумує? Як можна допомогти дитині, яка сумує?

Ситуація 2: звернути увагу дітей на картинки, на яких зображено хлопчика в окулярах з коробкою подарунків у руках, але виражає злість і скривджену дівчинку в окулярах з гарною сумочкою.

- Як ти думаєш, які почуття відчувають хлопчик та дівчинка на картинках? Чому?

Ситуація 3: запропонувати дитині розглянути картинки, на яких зображені хлопчик та дівчинка на милицях.

- Уяви собі, що попереду тебе йде дитина, яка пересувається за допомогою милиць. Він повільно піднімається сходами, і ти не можеш його обігнати. Опиши свої почуття? Якщо дитина не може сама відповісти на запитання, то задається додаткове запитання: «Ти будеш спокійний або розсердишся?».

Ситуація 4: запропонувати дитині розглянути картинки із зображенням хлопчика та дівчинки, які носять слухові апарати.

- Спробуй уявити таку ситуацію: дитина (хлопчик чи дівчинка) зі слуховим апаратом узяла твою іграшку. Про свої почуття? У випадку, якщо дитина не може відповісти на запитання самостійно, йому задається додаткове запитання: «Ти будеш спокійним або розсердишся?».

Ситуація 5: використання малюнків не передбачає.

- Постарайся уявити дитину, яка говорить невиразно або заїкається під час розмови. І хлопці у дворі його дражнять і сміються з нього. Опиши свої почуття. У випадку, якщо дитина утрудняється при відповіді, їй задається питання, що наводить: «Тобі буде смішно або ти відчуєш жалість?».

Ситуація 6: використання малюнків передбачає.

– Спробуй собі уявити дитину, яка сумна сидить у дворі на майданчику, бо з нею ніхто не хоче дружити. Розкажи про свої почуття? Наводить питання: «Тобі буде його шкода?».

Ситуація 7: дитині пропонується розглянути картинки, що зображають хлопчика та дівчинку в інвалідному візку.

- Спробуй уявити таку ситуацію: ти граєш у дворі, а дитина в інвалідному візку просить тебе з ним пограти. Що ти робитимеш? Як ти вчиниш? Додаткове запитання: «Ти приймеш його у свою гру або відвернешся, підеш із майданчика?».

Ситуація 8: дитині пропонується розглянути картинки, що зображують хлопчика та дівчинку на милицях.

- Уяви собі, що ти їдеш в автобусі. На зупинці входить дитина на милицях. Що ти робитимеш? Додаткове запитання: «Ти поступишся йому місце чи не звернеш на дитину уваги?».

Ситуація 9: звернути увагу дошкільника на картинки на столі, де зображені діти в окулярах.

- Спробуй уявити собі таку ситуацію: поряд з тобою стоїть дитина, яка має поганий зір. І раптом він випадково впав, упустив окуляри і не може їх знайти. Що ти робитимеш? Розкажи про твої дії. Навідне, додаткове запитання: «Ти допоможеш знайти і підняти окуляри чи пройдеши мимо?».

Ситуація 10: дитині пропонується розглянути картинки, де зображені діти зі слуховим апаратом.

- Спробуй уявити собі таку ситуацію: ти бачиш, як дитину, яка носить слуховий апарат, кличе мама, а вона не чує. Розкажи, що ти робитимеш? Додаткове запитання: Ти спробуєш звернути його увагу на маму або нічого не зробиш?

Ситуація 11: використання малюнків не передбачає.

- Уяви собі, що дитина, яка невиразно говорить або заїкається під час розмови, про щось запитала тебе, але ти її погано зрозуміла чи не зрозуміла? Що ти робитимеш? Якщо дитина не може відповісти на запитання самостійно, то йому задається питання, що наводить: «Ти попросиш його повторити прохання або підеш?»

Ситуація 12: використання малюнків не передбачає.

- Спробуй уявити таку ситуацію: інша дитина стала відбирати в тебе іграшку, битися і називати тебе поганими словами. Розкажи, що ти

робитимеш? Додаткове питання: Ти не образишся на нього і запропонуєш грати разом або вчиниш як він?

0 балів – у дитини не сформовано уявлення про дітей з ООП; дитина не може самостійно відповісти на питання, оцінити запропоновані ситуації, не розуміє емоційного стану дітей з ООП.

1 бал – дитина має фрагментарні уявлення про дітей з ООП; дає переважно неточні відповіді питання, не мотивує і аргументує свою думку, проте відповідає додаткові питання; дитина важко зрозуміти емоції, які відчують дитина з ООП, має фрагментарні ставлення до способам надання допомоги дітям з ООП.

2 бали – дитина має досить повні уявлення про можливості та обмеження дітей з ОВЗ, про способи взаємодії, правила поведінки у суспільстві дітей з ООП; добре розуміє емоції дітей із ООП, зображених на картинках.

Загальна сума балів за тестування: 48.

0–14 балів – низький рівень сформованості когнітивного компонента толерантного відношення.

15–35 балів – середній рівень сформованості когнітивного компонента толерантного відношення.

36–48 балів – високий рівень сформованості когнітивного компонента толерантного відношення.

Діагностичне завдання «Незакінчені історії»

Мета: виявити наявність у старших дошкільнят бажання виявляти турботу стосовно дітей з ООП, співпереживати, сприяти, підтримувати дітей із ООП.

У цьому діагностичному завданні дитині пропонується вирішити кілька незакінчених ситуацій.

Картки викладалися по черзі з кожної ситуації.

Ситуація 1. На картці зображені дві дівчинки, які наводять лад у групі. Катя – здорова дівчинка. Оля носить окуляри. Катя та Оля пограли і почали прибирати за собою іграшки. Катя швидко склала іграшки у коробку. Вихователь їй сказав: «Катя, ти молодець, швидко впоралася зі своєю частиною роботи. Якщо хочеш, йди грай або допоможи Олі закінчити збирання». Катя відповіла... А що Катя відповіла? Чому?

Ситуація 2. На малюнку намальовані хлопчики: Коля та Вова. Вова на інвалідному візку. Колі подарували нову машинку, і він приніс її до дитячого садка. Діти у групі дуже хотіли погратись із цією машинкою. Раптом Вова вихопив її і почав грати. Як ти думаєш, як відреагував на це Коля? Чому?

Ситуація 3. Запропонувати дітям картинку, на якій зображені дівчата, які грають Олена та Ксюша. У Олени поганий зір, вона носить окуляри. Олена та Ксюша грали в наздоганяння. Олена тікала, а Ксюша її наздоганяла. Раптом Олена впала. Тоді Ксюша... Як ти гадаєш, що зробила Ксюша? Чому?

Ситуація 4. На малюнку зображені діти, які сидять за столом та малюють. Сашко – хлопчик, який має нормальний рівень психофізичного розвитку, а Рита – на інвалідному візку. Рита та Сашко малювали. До них підійшов вихователь і сказав: «Рито, у тебе вийшов дуже гарний малюнок. Ти молодець!». Сашко теж глянув на Ритин малюнок і сказав... Що міг сказати Сашко? Чому?

При проведенні методики зверталася увага на такі моменти:

1. Як здорова дитина ставиться до однолітків з ООП (байдуже, рівно, негативно), чи віддає перевагу і чому.

2. Чи надає йому допомогу і з якоїсь причини (за власним бажанням, на прохання однолітка з ООП, на пропозицію дорослого); як він це робить (охоче, неохоче, формально; починає допомагати з ентузіазмом, але це швидко набридає).

3. Чи звертає увагу на емоційний стан дитини з ООП, у яких ситуаціях, які реакції виявляє.

4. Чи намагається дбати про дитину з ООП, що спонукає її це робити; у яких діях виявляється ця турбота.

При обробці результатів особлива увага зверталася не лише на правильність відповіді дитини, а й на її мотивування.

0 балів – дитина байдужа чи негативно ставиться до дітей з ООП, не виявляє бажання допомагати їм, піклуватися про них, не співчуває дітям з ООП, на успіхи та невдачі таких дітей реагує неадекватно.

1 бал – дитина не виявляє негативних емоцій по відношенню до дітей з ООП, співчуває їм, прагне надати їм допомогу, але не за власним бажанням, а на прохання дітей з ООП або на прохання дорослого; на успіхи та невдачі дітей з ООП реагує адекватно.

2 бали - дитина позитивно ставиться до однолітків з ООП, чутлива до їх прохань, самостійно виявляє бажання допомагати їм, піклуватися про них, ділитися з ними іграшками, радіє успіхам дітей з ООП.

Максимальна кількість балів – 8.

0–2 бали – низький рівень сформованості емоційно-оцінного компонента.

3–5 балів – середній рівень сформованості емоційно-оцінного компонента.

6–8 балів – високий рівень сформованості емоційно-оцінного компонента.

Діагностичне завдання «Метод проблемних ситуацій»

Мета: виявити ступінь сформованості вміння співпереживати дітям з ООП, виражати повагу та терпимість до фізичних та психічних недоліків своїх товаришів; вміння щиро радіти успіхам дітей, які мають обмежені можливості здоров'я, поступатись їм, ділитися своїми іграшками; вміння свідомо регулювати свою поведінку у процесі реальної взаємодії з дітьми з ООП.

Матеріали: конструктор, паперові ляльки, конверти з деталями одягу та прикрасами для них, мозаїка.

Дитину ставили перед необхідністю вирішення соціальної проблеми (поділитися чи не поділитися з однолітком (дитиною із ЗПР), оцінити її дії, вирішити конфлікт тощо)

Гра «Будівельник»

У грі брали участь двоє дітей (дитина, яка не має відхилень у психофізичному розвитку, та дитина з ЗПР), а також вихователь. Перед початком будівництва дітям пропонувалося розглянути запропонований конструктор та розповісти, що можна з нього збудувати. За правилами гри один із дітей має бути будівельником (тобто здійснювати активні дії), а інший – контролером (який пасивно спостерігає за діями будівельника).

Дошкільникам пропонувалося самостійно вирішити: хто будуватиме першим і, відповідно, виконуватиме роль будівельника, а хто контролером і стежитиме за ходом будівництва. Звичайно, багато дітей хочуть спочатку бути будівельником. Але були випадки, коли діти не могли самостійно зробити вибір. Тоді їм пропонувалося скористатися жеребом: вгадати, в якій руці захований кубик конструктора. Той, хто вгадав, призначався будівельником і будував за власним задумом, а інша дитина призначалася контролером, який спостерігав за будівництвом і разом з дорослим оцінював дії. Під час будівництва вихователь 2–3 рази заохочував або засуджував дитину-будівельника. Наприклад, він казав: «Дуже добре, чудовий будинок, ти чудово будуєш» або «Щось у тебе дивний будинок виходить, таких не буває».

Гра «Вдягни ляльку»

У грі брали участь четверо дітей (3 дітей, які не мають відхилень у психофізичному розвитку, та дитина із ЗПР), а також вихователь. Кожній дитині давалася паперова лялька (дівчинка чи хлопчик), яку треба нарядити на бал. Вихователь роздавав дітям конверти з деталями лялькового одягу, вирізаними з паперу (для дівчаток – сукні, для хлопчиків – костюми). За кольором, обробкою та розкрою всі комплекти одягу відрізнялися один від одного. Крім цього, в конверти вкладалися різні атрибути, призначені для прикраси сукні або костюма (бантики, мережива, краватки, гудзики тощо) та ляльки, що доповнюють наряд (капелюхи, сережки, туфлі). Вихователь пропонував дітям нарядити свою ляльку на бал, найкрасивіша з ляльок стане королевою балу. Але, приступаючи до роботи, діти незабаром помічали, що всі деталі одягу в конвертах переплутані: в одному виявляється три спідниці та один черевичок, а в іншому – три рукави та жодного бантика тощо. Таким чином, виникала ситуація, яка передбачає взаємний обмін деталями. Діти змушені були звертатися за допомогою до своїх однолітків, просити потрібну для їхнього вбрання річ, вислуховувати та реагувати на прохання інших дітей. Після закінчення роботи вихователь оцінював (хвалив чи робив зауваження) кожну одягнуту ляльку і разом із дітьми вирішував, чия лялька стане королевою балу.

Гра «Мозаїка»

У грі брали участь двоє дітей (дитина, яка не має відхилень у психофізичному розвитку, та дитина з ЗПР). Кожній дитині давалося поле для викладання мозаїки та коробки з кольоровими елементами. Спочатку одному з дітей пропонувалося на своєму полі викласти будиночок, а іншому – спостерігати за діями партнера.

Тут важливо відзначити інтенсивність і активність уваги дитини, що спостерігає, її включеність і інтерес до дій однолітка. У процесі виконання дитиною завдання вихователь спочатку засуджував дії дитини, а потім заохочував їх. Фіксувалася реакція дитини, яка спостерігає, на оцінку

дорослої, звернену до її однолітка: чи висловлює він незгоду з несправедливою критикою чи підтримує негативні оцінки дорослого, чи виражає протест у відповідь на заохочення або приймає їх.

Після виконання завдання першою дитиною вихователь давав аналогічне завдання іншій дитині. Далі дітям пропонувалося наввипередки викласти на своєму полі сонечко. При цьому елементи різного кольору були розподілені не порівну: у коробочці однієї дитини переважно лежали жовті деталі, а в коробочці іншої – сині. Через деякий час один із дітей помічав, що в його коробочці не вистачає жовтих елементів. Таким чином, виникала ситуація, в якій дитина змушена була звернутися за допомогою до свого однолітка, попросити потрібні для її сонечка жовті елементи. Після того, як обидва сонечка були готові, дорослий просив зробити над сонечком небо. На цей раз необхідних елементів не було в коробочці іншої дитини. Здатність і бажання дитини допомогти іншому і віддати свою деталь, навіть якщо вона потрібна їй самій, реакція на прохання однолітків слугувала показниками співпереживання.

У всіх наведених вище проблемних ситуаціях зверталася увага на такі показники поведінки дітей, які оцінювалися за відповідними шкалами у балах:

1. Ступінь емоційної залученості дитини на дії однолітка.

0 балів – повна відсутність інтересу до дій однолітка;

1 бал – швидко зацікавлені погляди у бік однолітка;

2 бали – періодичне пильне спостереження за діями однолітка, окремі питання чи коментарі до дій однолітка;

3 бали – пильне спостереження та активне втручання у дії однолітка.

2. Характер участі у діях однолітка. Тобто забарвлення емоційної залученості до дій однолітка: позитивне (схвалення і підтримка), негативне (глузування, лайка) або демонстративне (особливе порівняння).

0 балів – немає оцінок;

1 бал – негативні оцінки (лає, насміхається);

2 бали – демонстративні оцінки (порівнює із собою, говорить про себе);

3 бали – позитивні оцінки (схвалює, дає поради, підказує, допомагає).

3. Характер і ступінь виразності співпереживання однолітку, які яскраво виявляються в емоційній реакції дитини на успіх та невдачу іншого, осуд і похвалу дорослим дій однолітка.

0 балів – індиферентна – полягає у байдужості як до позитивних, так і до негативних оцінок партнера, що відображає загальну індиферентну позицію щодо партнера та його дій;

1 бал – неадекватна реакція – безумовна підтримка осуду дорослого та протест у відповідь на його заохочення. Дитина охоче приймає критику дорослого на адресу однолітка, відчуваючи свою перевагу перед ним, а успіхи однолітка переживає як свою поразку;

2 бали – частково адекватна реакція – згода як із позитивними, так і з негативними оцінками дорослого. Цей варіант реакції відображає швидше ставлення дитини до дорослого та її авторитету та спробу об'єктивної оцінки результату дій партнера;

3 бали – адекватна реакція – радісне прийняття позитивної оцінки та незгода з негативною оцінкою. Тут дитина ніби прагне захистити однолітка від несправедливої критики та підкреслити її переваги. Цей варіант реакції відбиває здатність до співпереживання і радості.

4. Характер і рівень прояви просоціальних форм поведінки у ситуації, коли дитина стоїть перед вибором діяти «на користь іншого» чи «на свою користь». Якщо дитина робить альтруїстичний вчинок легко, природно, без будь-яких коливань, можна говорити, що такі дії відображають внутрішній, особистісний рівень відносин. Коливання, паузи, відтягування часу можуть свідчити про моральне самовимушення та підпорядкованість альтруїстичних дій іншим мотивам.

0 балів – відмова – дитина не піддається ні на які вмовляння і не ділиться з партнером своїми деталями. За цією відмовою, мабуть, стоїть егоїстична спрямованість дитини, її концентрація на собі та на успішному виконанні дорученого завдання;

1 бал – провокаційна допомога – спостерігається у тих випадках, коли діти неохоче, під тиском однолітка поступаються своїми деталями. При цьому вони дають партнеру один елемент мозаїки, явно чекаючи подяки та підкреслюючи свою допомогу, свідомо розуміючи, що одного елемента недостатньо, і провокуючи таким чином прохання однолітка;

2 бали - прагматична допомога - у цьому випадку діти не відмовляються допомогти однолітку, але тільки після того, як виконають завдання самі. Така поведінка має явну прагматичну орієнтацію: оскільки ситуація містить момент змагання, вони прагнуть насамперед виграти це змагання і лише за умови власної перемоги допомогти одноліткові;

3 бали – безумовна допомога – не передбачає жодних вимог та умов: дитина надає іншому можливість користуватись усіма своїми елементами. У деяких випадках це відбувається на прохання однолітка, у деяких – з власної ініціативи дитини. Тут інша дитина виступає не так як суперник і конкурент, як партнер.